

ΑΡΧΑΙΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΙ ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ

ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΑΤΟΜΩΝ

Ὁμιλῶν ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον του περὶ τῶν Βαβυλωνίων, λέγει ὅτι παρ' αὐτοῖς σφρηγίδα ἕκαστος ἔχει¹. Ἡ συνήθεια αὕτη ἦτο πολὺ παλαιότερα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἡροδότου καὶ ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων γενικὴ καθ' ὅλην τὴν Ἀνατολὴν δι' ἄτομα πάσης ἡλικίας καὶ κατηγορίας, μονάρχας, ὑπαλλήλους καὶ ἰδιώτας.

Ἡ σφραγὶς ἔφερεν ἑγγλύφον τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου ὥς καὶ ἀπλοῦν τι σύμβολον ἢ καὶ πολυπλοκωτέρας ἀκόμη εἰκονογραφικὰς συνθέσεις.

Ταύτην ἔφερεν ὁ κάτοχός της συνήθως πάντοτε μεθ' ἑαυτοῦ καὶ ἐχρησιμοποίει ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν πρὸς σφράγισιν παντοειδῶν ἀντικειμένων, ὥς λ. χ. ἐγγράφων (ἐκ παπύρου ἢ πλακιδίων κλπ.), σάκκων ἐμπορίου κλπ. Τὸ ἐπὶ τούτων ἀποτυπούμενον σύμβολον ἢ εἰκὼν ἐπέιχε θέσιν ὑπογραφῆς τοῦ κατόχου, ἐπιθυμοῦντος διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ νὰ κυρώσῃ ἢ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸ ἀπαρβίαστον ἐγγράφων ἢ ἄλλων ἀντικειμένων.

Πράγματι ἡ τοιαύτη εὐρυτάτη διάδοσις τῆς σφραγίδος εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν πρῶτον ἀνάπτυξιν τῶν συναλλαγῶν καὶ τὴν μόρφωσιν γενικῶς προηγμένου ἐμπορικοῦ πνεύματος μεταξὺ τῶν Ἀνατολικῶν λαῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸν μολαταῦτα εὐρύτατα ἐπικρατοῦντα ἀναλφαβητισμόν, ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποίου οἱ ἄνθρωποι ἠναγκάζοντο νὰ προσφεύγουν εἰς τὴν εἰδικὴν τάξιν τῶν γραφέων διὰ τὴν σύνταξιν τῶν ἐγγράφων των, ἐπιθέτοντες ἀκολούθως ἐπ' αὐτῶν διὰ τῆς σφραγίδος ἀντὶ ὑπογραφῆς χαρακτηριστικὸν σύμβολον ἢ εἰκόνα πρὸς ἀναγνώρισιν. Ταῦτα ἔπρεπεν ὥς ἐκ τούτου νὰ εἶναι ὅσον τὸ δυνατόν μοναδικά, ὥς ἀποτελοῦντα τὸ προσωπικὸν ἔμβλημα τοῦ κατόχου τῆς σφραγίδος. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν καὶ ὅπως δεικνύουν ἀφ' ἑτέρου αἱ σφρζόμεναι σφραγίδες δὲν ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν δύο ἀκριβῶς ὅμοια ἐμβλήματα, ἀργότερον μάλιστα, ἐν Ἀθήναις, νόμος τοῦ Σόλωνος ἀπηγόρευεν εἰς τοὺς δακτυλιολύφους νὰ διατηροῦν σφραγίδα τοῦ πωληθέντος δακτυλίου διὰ τὴν ἀποφυγὴν ἀπομιμήσεων².

Τὰ σχήματα τῶν σφραγίδων ἦσαν ποικίλα³. Ὡς γνωστὸν ἐν Μεσοποταμίᾳ ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐπεκράτει ὁ ἐκ σκληροῦ λίθου κύλινδρος, φέρων τὰς

1 I 195.

2 ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. Β. Σόλ. ΙΧ: Δακτυλιολύφῳ μὴ ἐξεῖναι σφραγίδα φυλάττειν τοῦ πωθέντος δακτυλίου.

3 Βλ. γενικῶς FURTWÄGLER, Die antiken Gem-

men. - MIDDLETON, The Engraved Gems of Classical Times. - WALTERS, Br. Mus. Cat. Gems and Cameos.

γλυφάς ἐπὶ τῆς κυλινδρικής ἐπιφανείας, καὶ ἐν Αἰγύπτῳ, κυρίως ἀπὸ τῆς 18ης Δυναστείας, ὁ σκαραβαῖος, σφραγίζων διὰ τῆς ἐπιπέδου ἐπιφανείας. Ἀμφότερα τὰ εἶδη σφραγίδων ἐφέροντο περὶ τὸν καρπὸν τῆς χειρὸς ἢ περὶ τὸν λαιμόν, τῇ βοηθείᾳ θώμιγγος, διερχομένης διὰ τῆς ἐπὶ τῆς σφραγίδος ὁπῆς. Ἀργότερον ὁ σκαραβαῖος χρησιμοποιεῖται ὡς δακτύλιος τῇ βοηθείᾳ στρεπτήρος.

Εὐρύτατα διαδεδομένοι ἦσαν αἱ σφραγίδες καὶ εἰς τὸν Αἰγαιακὸν κόσμον, ὅπου ἀπὸ τῆς πρωτομινωικῆς ἤδη ἐποχῆς ἀπαντοῦν εἰς ποικιλίαν σχημάτων λ. χ. κωνοειδῶν, κομβιοειδῶν, τριπλεύρων κ.ἄ. καὶ ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τῆς 2ας χιλιετηρίδος, φακοειδῶν καὶ ἀμυγδαλοειδῶν. Καὶ αἱ σφραγίδες αὗται ἐφέροντο περὶ τὸν λαιμόν ἢ τὸν καρπὸν τῆς χειρὸς.

Κατὰ τὴν σκοτεινὴν περίοδον, ἡ ὁποία ἠκολούθησε τὴν κατάρρευσιν τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου, ἡ συνήθεια δὲν ἐξέλιπε. Ἄν καὶ παρ' Ὀμήρῳ οὐδεμία γίνεται μνεία σφραγίδων, ἡ πρακτικὴ αὕτη συνήθεια εἶχε καὶ τότε εὐρείαν ἐφαρμογὴν, ὅπως μαρτυροῦν αἱ πολυάριθμοι ἐκ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς σφραγίδες, αἱ ὁποῖαι διατηροῦν τὰ μυκηναϊκὰ σχήματα. Κατὰ τὴν ἀνατολίζουσαν ἐποχὴν σημειοῦται ἐπικράτησις τοῦ σκαραβαίου, ὁ ὁποῖος ὁμως ταχέως μετατρέπεται εἰς σκαραβαιοειδῆ. Αἱ σφραγίδες αὗται ἔφερον ὁπῆν, δι' ἧς διήρχετο συνήθως στρεπτήρ καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς *στρεπτοὶ δακτύλιοι*¹.

Ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος ὁμως ἡ διακόσμησις μεταφέρεται εἰς τὴν κυρτὴν ἐπιφάνειαν, ἡ ὁπῇ ἐξαφανίζεται καὶ ὁ λίθος δένεται πλέον εἰς *δακτύλιον*².

Εἰς τὰς Δηλιακὰς ἐπιγραφὰς μνημονεύονται ἐπίσης ἐνίοτε καὶ κύλινδροι ἢ κυλινδρίσκοι³, οἱ ὁποῖοι θὰ εἶχον τὸ σχῆμα τῶν Βαβυλωνιακῶν κυλινδρικών σφραγίδων.

Παρὰ τῶν Ἑλλήνων παρέλαβον τὸν δακτύλιον οἱ Ρωμαῖοι, εἰς τοὺς ὁποίους ὁμως οὗτος συχνὰ ἐχρησίμευε μᾶλλον ὡς κόσμημα παρὰ ὡς σφραγίς⁴.

ΔΗΜΟΣΙΑΙ ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς 1ης χιλιετηρίδος ἤρχισεν ἀναπτυσσόμενος εἰς τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον ὁ θεσμὸς ἐλευθέρως πόλεως. Εἰς τὸν ἰδιότυπον αὐτὸν πολιτικὸν ὄργανισμόν, τὸν αὐτόνομον, ἀνεξάρτητον καὶ αὐτάρχη, εἶδεν ὁ Ἕλλην ὁμοιότητα πρὸς ἑαυτόν, λόγῳ τοῦ ἀνθρωποκεντρικοῦ πολιτισμοῦ του. Διὰ τὸν Ἕλληνα ὁ ἀνθρώπος ἦτο τὸ τέλειον *φυσικὸν ἄτομον*, πρὸς τὸ ὁποῖον ἐμετρῶντο τὰ πάντα, θεοί,

1 Τὴν μορφήν αὐτὴν ἴσως ὑπονοοῦν οἱ κατάλογοι τοῦ Παρθενῶνος, ὅπου ἀναφέρονται συχνὰ *σφραγίδες δακτύλιον ἔχουσαι*. Αἱ εἰς τοὺς αὐτοὺς καταλόγους ἀναφερόμεναι *σφραγίδες ἀνευ δακτυλίου, σφραγίδες λίθιναι ψιλαί* ἦσαν τοῦ αὐτοῦ τύπου, ἐστεροῦντο ὁμως τοῦ μεταλλίνου στρεπτήρος.

2 Ὁ ΠΛΑΤΩΝ ἤδη ἀναφέρει εἰς Ἰππ. Ἐλάσσ. 368 C: *Πρωτὸν μὲν δακτύλιον . . . ὃν εἶχες, σαιτοῦ ἔχειν ἔργον, ὡς ἐπιστάμενος δακτυλίους γλύφειν, καὶ ἄλλην σφραγίδα, σὸν ἔργον*. Ὁ δακτύλιος δηλοῖ ἐνταῦθα τὸν δακτυλιόλιθον, ἐνθ' διὰ τῆς λέξεως σφραγίς νοεῖται πι-

θανῶς ὁ παλαιότερος τύπος, τοῦ σκαραβαιοειδοῦς. Αἱ Δηλιακαὶ ἐπιγραφαὶ μαρτυροῦν ὡς κύριον τύπον τὸν εἰς δακτύλιον δεδεμένον δακτυλιόλιθον: *Δακτύλιον χουσοῦν, ἐπίσημον ἔχοντα Ἀρτεμίσιον* (IG XI, 2, 199B καὶ ἄλλαχού).

3 BCH. 1882, σελ. 123.

4 Ἡ τάσις αὕτη δὲν ἦτο ἄγνωστος καὶ εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, ἐκ τῆς ὁποίας ἄλλωστε προέρχεται καὶ ὁ τόσον εὐρέως μεταξὺ τῶν Ρωμαίων διαδοθεὶς κάμερος, ὁ χρησιμοποιηθεὶς μόνον διὰ διακοσμητικούς σκοπούς.

φύσις καὶ πολιτικοὶ ὀργανισμοί. Ὁ ἰδεωδέστερος λοιπὸν πολιτικὸς ὀργανισμὸς ἦτο διὰ τοὺς Ἑλληνας ἡ πόλις, ἡ ὁποία, κατὰ τὸν θεομὸν αὐτῆς ἐξυμνητὴν ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ, ὀρίζεται ὡς ἑξῆς: *Ἡ δ' ἐκ πλειόνων κοινῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἥδη πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκείας, ὡς ἔπος εἰπεῖν, γινομένη μὲν οὖν τοῦ ζῆν ἕνεκεν, οὕσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν. Διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἐστὶν εἶπερ καὶ αἱ πρῶται κοινωναίαι. Τέλος γὰρ αὕτη ἐκείνων, ἡ δὲ φύσις τέλος ἐστίν.* Ἦτο ἄρα ἡ πόλις, ἡ τελεία καὶ αὐτάρκτης κοινωνία, τὸ τέλος τῶν κοινωνικῶν μορφῶν, πραγματικὸν πολιτικὸν ἄτομον, ἔχον συνεπῶς καὶ τοῦτο, ὅπως καὶ ὁ ἄνθρωπος, ἀνάγκην σφραγίδος, φέρουσαν εἰκονογραφικὸν τύπον ἰδιάζοντα εἰς αὐτὴν καὶ ἀποτελοῦντα οὕτω τὸ ἔμβλημα, τὸ σύμβολον αὐτῆς. Ἡ τοιαύτη σφραγὶς ἐκαλεῖτο δημοσία σφραγίς, τὸ δὲ ἔμβλημα παράσημον, σύμβολον, χαρακτήρ, σήμαντρον, σῆμα, σημεῖον, ἐπίσημον, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω¹.

Τὴν πρώτην χρῆσιν δημοσίων σφραγίδων τοποθετοῦν συνήθως εἰς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. βασιζόμενοι εἰς τὴν ἔλλειψιν παλαιότερων σχετικῶν μαρτυριῶν. Ἐν τούτοις μία τοιαύτη καθυστερημένη ἐμφάνισις τῆς δημοσίας σφραγίδος θὰ ἦτο ἐκπληκτικὴ διὰ πόλεις, τῶν ὁποίων ἡ πολιτικὴ συγκρότησις εἶχε συντελεσθῇ τουλάχιστον δύο αἰῶνας ἐνωρίτερον. Πράγματι, μαρτυρίαι, ἔστω καὶ ἔμμεσοι, περὶ θοῦν, ὅτι αὗται ἀνάγονται εἰς χρόνους πολὺ παλαιότερους τοῦ 5ου αἰῶνος. Τὰ πρῶτα νομίσματα, τὰ ὁποία ἐμφανίζονται κατὰ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ., εἰκονίζουν ἤδη, ὡς γνωστόν, τὰ ἔμβληματα τῶν οἰκείων πόλεων, ἡ ἀπεικόνισις ὁμῶς τοῦ δημοσίου ἔμβληματος ἐπὶ τοῦ νομίσματος ἢ προϋποθέτει τὴν ὑπαρξιν ἤδη δημοσίων σφραγίδων ἢ πάντως πρέπει νὰ προηγήθῃ ἀμέσως τῆς πρώτης χρήσεως τούτων, διότι ἡ ἰδέα τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς πόλεως διὰ τῆς ἀπεικονίσεως ἐπὶ τοῦ νομίσματος τῆς τοῦ δημοσίου ἔμβληματος, εἶναι συγγενεστάτη πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς ἀναγνωρίσεως αὐτῆς διὰ τῆς καὶ ἐπὶ παντοίων ἄλλων ἀντικειμένων ἀποτυπώσεως αὐτοῦ.

Αἱ πρῶται δημόσιαι σφραγίδες λοιπὸν πρέπει νὰ ἐτέθησαν εἰς χρῆσιν περὶ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰῶνος, ἴσως κατὰ πρῶτον εἰς τὰς Μικρασιατικὰς ἐμπορικὰς πόλεις, τῶν ὁποίων ἡ πολιτικὴ συγκρότησις εἶχεν ἤδη συντελεσθῇ πολὺ παλαιότερον καὶ ὅπου διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἐκόπησαν νομίσματα μὲ τὸ δημόσιον ἔμβλημα.

Ἐνίοτε αἱ πόλεις κατεῖχον περισσότερας τῆς μιᾶς δημοσίας σφραγίδας μὲ ἰδίους τύπους. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς διασώσεως ἢ τῆς μαρτυρίας περὶ ὑπάρξεως περισσότερων ἔμβλημάτων. Ἐπὶ παραδείγματι αἱ Ἀθῆναι εἶχον ὡς ἔμβληματα τὴν γλαῦκα καὶ τὸ γοργόνειον², ἡ Πριήνη τὴν κεφαλὴν τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τὴν τρίαιναν³, αἱ Συρακοῦσαι τὸν ἵππον καὶ τὴν κεφαλὴν τῆς Ἀρεθούσης (ἀργότερον Κόρης)⁴, ἐπὶ βραχὺ τι δὲ διάστημα μετὰ τὴν μάχην τοῦ Ἀσσινάρου καὶ

¹ Σελ. 15 κέ.

² Ἐπὶ τῶν νομισμάτων, βλ. BR. MUS. CAT. Ἐπὶ ψηφίσματος τῶν Κερκυραίων, ἀπονέμοντος προξενίαν εἰς Διονύσιον Ἀθηναῖον, NEWTON, Ancient Gr. Inscr. II, σελ. 30, πίν. III, καὶ ἐπὶ χαλκοῦ ἐλάσμα-

τος ἐξ Ὀλυμπίας BCH. 1897, σελ. 579. Διὰ τὸ γοργόνειον SELTMAN, Athens, its History and Coinage, σελ. 50.

³ REGLING, Die Münzen v. Priene, σ. 144 καὶ 148.

⁴ BCH. 1896, σελ. 550 - 1 καὶ 555 - 7. Ἐπίσης BÖH-

τὸν Ἡρακλῆ ἀπάγχοντα τὸν λέοντα τῆς Νεμέας, εἰκονιζόμενον ἐπὶ σφραγιδολίθου ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Κατάνης, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν EVANS¹ ἀπετέλεσεν αὐτὴν ταύτην τὴν δημοσίαν σφραγίδα τῆς πόλεως, κ.ἄ. Παραδείγματα συνυπάρξεως ἐμβλημάτων δὲν εἶναι ἄγνωστα καὶ εἰς τὴν νεωτέραν Εὐρώπην, ὅπως εἰς τὴν Βουργουνδίαν ἀπὸ τοῦ 14ου αἰ. καὶ τὴν Οὐγγαρίαν ἀπὸ τοῦ 15ου αἰ.²

Καὶ ἀλλαγὴ σφραγίδος λόγῳ μεταβολῆς τοῦ ἐμβλήματος ἦτο συνήθης. Τὸ παλαιὸν ἐμβλημα τῆς Κυζίκου ἦτο ἡ πηλαμύς, ὁ ἰχθὺς ὁ ὁποῖος ἀπετέλει τὸν κυριώτερον πλοῦτον τῆς πόλεως. Κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν ὁμοῦς τοῦτο ἀντικατεστάθη διὰ τῆς δαδὸς τῆς Κόρης Σωτείρας, ἡ λατρεία τῆς ὁποίας ἐπεκράτησεν ἐν Κυζίκῳ ἀπὸ τοῦ 400 περίπου π.Χ.³ Καὶ τῆς Κῶ τὸ παλαιότερον ἐμβλημα ἦτο ὁ καρκίνος, ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος ὁμοῦς τοῦ 2ου αἰ. π. Χ. οὗτος παραχωρεῖ τὴν θέσιν του εἰς τὸν ὄφιν καὶ τὴν βακτηρίαν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ λατρεία εἰσῆχθη εἰς Κῶν κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν⁴.

Ἡ ἐπικράτησις νέας λατρείας ὑπῆρξε λοιπὸν ἡ κυριώτερα αἰτία διὰ τὴν μεταβολὴν τοῦ ἐμβλήματος ἐπὶ τῆς δημοσίας σφραγίδος. Ἀλλὰ καὶ σημαντικὸν γεγονὸς εἰς τὴν ἱστορίαν μιᾶς πόλεως ἡδύνατο ἐπίσης νὰ μεταβάλῃ τοῦτο, ὅπως π.χ. ἐν Ζάγκλῃ - Μεσσήνῃ τῆς Σικελίας, ὅπου ἡ διαδοχικὴ ἐπικράτησις Σαμίων προσφύγων καὶ τοῦ τυράννου τοῦ Ρηγίου Ἀναξίλα εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ παλαιοῦ ἐμβλήματος τῆς πόλεως ἐπὶ τῶν νομισμάτων διὰ τῶν Σαμιακῶν ἐμβλημάτων καὶ κατόπιν διὰ τοῦ λαγοῦ⁵, τοῦ *προσωπικοῦ ἐμβλήματος τοῦ τυράννου*.

Προϊόντος τοῦ χρόνου ἡ Ἑλληνικὴ πολιτικὴ συνείδησις κατενόησε συχνὰ τὴν ἀνάγκην συμπήξεως *πολιτικῶν ὁργανισμῶν εὐρυντέρων* ἢ ἡ πόλις. Τοιοῦτοι ὁργανισμοί, ἐξυπηρετοῦντες ποικίλους σκοπούς, εἶχον καὶ αὐτοὶ ἰδίας σφραγίδας. Οὕτω, κατὰ τὰς ἐπιγραφάς, οἱ ἐν Δελφοῖς Ἀμφικτιόνες εἶχον *κοινήν σφραγίδα*⁶ καὶ τὸ Κοινὸν τῶν Βοιωτῶν κατ' ἐπιγραφὴν τοῦ 1ου αἰ. μ. Χ. *δημοσίαν σφραγίδα*⁷. Ἐκ τῶν νομισμάτων ἐξ ἄλλου εἶναι γνωστὸν τὸ κοινὸν Βοιωτικὸν ἐμβλημα, ἡ ὀκτώσχημος ἀσπίς⁸ ὁ Ἡρακλῆς ἀπάγχων τοὺς ὄφεις⁹, τὸ ἐμβλημα τῶν πόλεων τῆς Ἀντισπαρτιατικῆς συμμαχίας τοῦ 394 π.Χ., κλπ.

Ἀλλὰ καὶ ἔθνη, ὅπως οἱ Αἰτωλοί, εἶχον καὶ αὐτὰ ἰδίαν σφραγίδα. Ἡ λόγχη τῶν Αἰτωλῶν, γνωστὴ καὶ ἐκ τῶν νομισμάτων, εἰκονίζεται ἐπὶ χαλκοῦ ἐλάσματος φέροντος ψήφισμα τῶν ἐν Ἀρκαδίᾳ Ὀρχομενίων πρὸς τιμὴν τεσσάρων Αἰτωλῶν¹⁰ τὸ δὲ παλαιὸν ἐμβλημα τοῦ Μακεδονικοῦ βασιλικοῦ οἴκου, τὸ ρόπαλον, ἐξακολουθεῖ νὰ εἰκονίζεται ἐπὶ τῶν νομισμάτων καὶ μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς δυναστείας, ἀποτελοῦν πλέον ἐθνικὸν ἐμβλημα¹¹.

RINGER, Die Münzen v. Syrakus σελ. 97 κέ.

1 EVANS, Syracusan Medallions, σελ. 95-6.

2 REGLING, ἐνθ' ἀν. σελ. 144, σημ. 294.

3 JHS, 1904, σελ. 38. A.M. 1893, σελ. 356.

4 Ἐπὶ νομισμάτων, BR. MUS. CAT., Caria etc. XXX-XXXII. Öst. Jh. I. σελ. 31.

5 HILL, Coins of Ancient Sicily σελ. 46-7.

6 MICHEL, 252, στ. 34 - SYLL.³ 399, στ. 27 - Εἰς BCH 1883, σελ. 425, στ. 20: Ἐπιβαλεῖν τὴν σφραγίδα τὴν

καινὴν τῶν Ἀμφικτιόνων, ἴσως ἐκ παραδρομῆς τοῦ χαράκτου ἀντὶ τοῦ κοινῆς. Βλ. COLLITZ, Samml. gr. Dialekt - Inschriften II, 701.

7 IG VII 2711, στ. 51-6.

8 BR. MUS. CAT., Centr. Gr. πίν. V - XVI.

9 REGLING ἐν Zeitschr. f. Num., 25 σελ. 213.

10 BCH 1914, σελ. 454 καὶ BR. MUS. CAT. Thessaly etc. πίν. XXX.

11 IMHOOF-BLUMER, Die antiken Münzen v. Thra-

ΣΧΗΜΑΤΑ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΣΦΡΑΓΙΔΩΝ

Εἶδομεν ἀνωτέρω ποῖον ἦτο τὸ συνηθέστερον σχῆμα τῶν σφραγίδων τῶν ἀτόμων εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Ποῖον ὑπῆρξεν ἀντιστοίχως τὸ σχῆμα τῶν δημοσίων σφραγίδων;

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου μία ἐπιγραφή ἐκ Σμύρνης τοῦ 3ου αἰ π.Χ. εἶναι σαφής⁸: *Συνσφραγισάσθωσαν δὲ τὰς ὁμολογίας τῇ μὲν Σμυρναίοις δοθησομένην, οὗς ἂν ἀποδείξῃ τὸ κοινὸν τῶν ἐμὲ Μαγνησίου τοῖς τε ἑαυτῶν δακτυλίοις καὶ τῷ ὑπάρχοντι κοινῷ, τὴν δὲ εἰς Μαγνησίαν δοθησομένην σφραγισάσθωσαν Σμυρναίων οἳ τε στρατηγοὶ καὶ οἱ ἐξετασταὶ τῷ τε τῆς πόλεως δακτυλίῳ καὶ τοῖς ἑαυτῶν. Δηλαδή ἡ μεταξὺ Σμυρναίων καὶ Μαγνητῶν ὁμολογία ἐγένετο εἰς δύο ἀντίγραφα, τὰ ὅποια ἐσφραγίσθησαν διὰ τῶν δακτυλίων τῶν ἐπὶ τούτῳ ἀρχόντων καὶ διὰ τοῦ κοινοῦ δακτυλίου (εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν Μαγνητῶν) καὶ τοῦ δακτυλίου τῆς πόλεως (εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν Σμυρναίων).*

Τὴν ἀνωτέρω ὁμῶς ἐπιγραφὴν διαφωτίζουν λαμπρῶς μερικοὶ σφραγιδόλιθοι προερχόμενοι κυρίως ἐκ τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας, οἱ ὅποιοι παρουσιάζουν ἐκπληκτικὴν ὁμοιότητα πρὸς συγχρόνους νομισματικούς τύπους. Τοὺς ἐκ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος προερχομένους τοιοῦτους σφραγιδόλιθους εἶχον ἤδη ἀναγνωρίσει παλαιότερον ὁ Evans καὶ ἄλλοι ἐπιστήμονες ὡς ἀποτελοῦντας αὐτὰς ταύτας τὰς δημοσίας σφραγίδας τῶν πόλεων αὐτῶν, διότι ἐὰν ἦσαν σφραγιδόλιθοι ἰδιωτῶν οὐδέποτε θὰ ἔφερον τύπους υἱοθετηθέντας ὑπὸ τῶν πόλεων ἐπὶ τῶν νομισμάτων καὶ ἀποτελοῦντας οὕτω τὰ ἐπίσημα ἐμβλήματα τῶν¹. Οὕτω κορυναλίνης τῆς συλλογῆς A. Evans, εὑρεθεὶς ἐν Σικελίᾳ, φέρει ἑγγλυφον ἀνδροπρόσωπον ταῦρον², ὁμοιότατον πρὸς τὸν εἰκονιζόμενον ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς Γέλας³, σάργδιος τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου εἰκονίζει τὸν αὐτὸν ἀνδροπρόσωπον ταῦρον καὶ τὴν λέξιν ΓΕΛΑΣ⁴, καμέος ἐξ ὑαλομάζης τῆς συλλογῆς de Luynes ἀνδροπρόσωπον ταῦρον στεφανούμενον ὑπὸ πετώσης Νίκης, ὅπως ἐπὶ τῶν ἀρχαϊζόντων νομισμάτων τῆς Νεαπόλεως τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ π.Χ.⁵, ἑγγλυφος λίθος τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου Νύμφην φερομένην ἐπὶ κύκνου, ὅπως ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς ἐν Σικελίᾳ πόλεως Καμάρινας⁶, σφραγὶς ἐξ ὑαλομάζης τῆς συλλογῆς Sambon κεφαλὴν Ἀθηνᾶς μετὰ κράνους, κοσμουμένου διὰ τῆς Σκύλλης, ὅπως ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῶν Θουρίων, 4ου αἰ.⁷ κλπ.

Ἐξ ἄλλου ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν Κλαζομενῶν προέρχεται σκαραβαῖος φέρων τὸ ἕτερον τῶν ἐμβλημάτων τῶν Κλαζομενῶν, τὸν κριόν, ὡς καὶ τὸ ἄλλοθεν γνωστὸν ὄνομα τοῦ ἀρχοντος Μανδρώνακτος⁸.

kien, II. 1, σελ. 33-4.

1 A. EVANS, Syracusan Medallions and their Engravers, σελ. 120.

2 IMHOOF-BLUMER u. KELLER, Tier- und Pflanzenbilder, πίν. XXVI, 45.

3 HEAD, Hist. Num., σελ. 140.

4 Br. Mus. Catalogue of Gems αρ. 1031 (ἡ ὑπογραφή κατὰ τὸν ἐκδότην εἶναι σύγχρονος).

5 J. BABELON, Les camées de la Bibl. Nat., πίν. XIX, 183.

6 A. EVANS, αὐτόθ. σελ. 183.

7 SAMBON, Corolla Numismatica, σελ. 279.

8 Br. M. Cat. Gems, αρ. 445. (Ὁ Μανδρώνας δὲν ἦτο ὁ κάτοχος, ἐφ' ὅσον ἡ σφραγὶς ἦτο δημοσία, ἀλλ' ὁ ἀρχὼν).

Τὸν κατάλογον αὐτὸν θὰ ἠδύναντο ἀσφαλῶς νὰ μηκύνουν καὶ ἄλλαι σφραγίδες ἐὰν ἐγίνετο συστηματικὴ ἔρευνα μεταξὺ τῶν χιλιάδων σφραγιδολίθων, τῶν ἀποκειμένων σήμερον εἰς τὰ ἀνὰ τὸν κόσμον Μουσεῖα ἢ συλλογὰς.

Σχῆμα δακτυλίου δεικνύουν ἐπίσης πῆλινα *σφραγίσματα*, δηλαδὴ ἀποτυπώματα σφραγίδων, φέροντα γνωστὰ ἐμβλήματα πόλεων. Χιλιάδες τοιούτων σφραγισμάτων εἶχον εὗρεθῇ παλαιότερον ὑπὸ τοῦ SALINAS¹ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ἐν Σελινοῦντι τῆς Σικελίας ναοῦ C, πολλὰ τῶν ὁποίων ἔφερον τὸ ἕτερον τῶν ἐμβλημάτων τῆς πόλεως, Ἡρακλῇ δαμάζοντα ταῦρον ὥς καὶ τὸ ἀρχικὸν τῆς πόλεως Σ, προερχόμενα ἀσφαλῶς ἐκ σφραγίσεως διὰ δακτυλίου. Σφράγισμα δακτυλίου εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ ἐν τῷ Βρετανικῷ Μουσείῳ ἀποκείμενον, φέρον τὸ ἐμβλημα τῆς Λαρίσης, καλπάζοντα ἵππον καὶ τὴν λέξιν ΛΑΡΙΣΑΙΑ².

Ὁ εἰς δακτύλιον ὅμως δεδεμένος σφραγιδόλιθος δὲν ἀπετέλει καὶ τὸ μόνον σχῆμα δημοσίας σφραγίδος. Τοῦτο πιστοποιοῦν δύο νεώτερα εὐρήματα, τὸ ἐν τυχαίῳ ἐκ Γαρδικίου τῆς Ὀθρυος³, τὸ δὲ ἕτερον προερχόμενον ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ὀλύνθου⁴.

Ἡ ἐκ Γαρδικίου σφραγὶς εἶναι χαλκοῦς κυκλικὸς δίσκος, διαμ. 0,46 - 7 μ. καὶ πᾶχ. 0,01 μ., φέρον ἑγγλυφον διακόσμησιν, ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς ὀψews Θετίδος φερομένης ἐπὶ ἱποκάμπου καὶ κρατούσης τὴν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέως, ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας Σκύλλας. Εἰς τὸ περιθώριον τῆς ὀψews, ἡ ὁποία εἰκονίζει τὴν Θετίδα, μετὰ τὸν καθαρισμὸν ἀνεφάνησαν τὰ γράμματα ΛΑ. Ταῦτα, ὥς καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ τύπος τῆς Θετίδος φερομένης ἐπὶ ἱποκάμπου ἀπαντᾷ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Γαρδικίου κειμένης ἀρχαίας Λαρίσης Κρεμαστῆς, ἡγαγον δικαίως τὸν ἐκδότην Robinson νὰ ἐκλάβῃ τὸν δίσκον τοῦτον ὥς αὐτὴν ταύτην τὴν δημοσίαν σφραγίδα τῆς Κρεμαστῆς Λαρίσης, ὅπου ὁ τύπος τῆς Θετίδος ἀποτελεῖ τὸ ἐμβλημα τῆς πόλεως, ἐνῶ ὁ τύπος τῆς Σκύλλης, ἴσως τὸ ἐμβλημα τοῦ ἄρχοντος, εἰς τὸν ὁποῖον ἦτο διαπεπιστευμένη ἡ φύλαξις τῆς δημοσίας σφραγίδος.

Τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τύπον δημοσίας σφραγίδος δεικνύει τὸ ἐξ Ὀλύνθου εὐρημα: Εἶναι πῆλινος δίσκος, διαμ. 0,15-0,155 μ. φέρων ἑγγλυφον παράστασιν νευρώδους ἵππου⁵, τοῦ ἐκ τῶν νομισμάτων τῆς Ὀλύνθου γνωστοῦ ἐμβλήματος αὐτῆς. Ὁ πῆλινος οὗτος δίσκος κατὰ τὸν ἐκδότην Robinson δυνατὸν νὰ εἶναι ἢ ἡ μήτρα ἢ χρησιμεύσασα πρὸς χύσιν τῆς σφραγίδος ἢ αὐτὴ αὕτη ἢ σφραγίς.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω δύο πρέπει νὰ ᾔσαν τὰ κυριώτερα σχήματα τῶν δημοσίων σφραγίδων: Ὁ δακτύλιος καὶ ὁ δίσκος. Τὴν μεταξὺ τούτων σχέσιν δυσκόλως δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν. Ἴσως ἀμφότερα τὰ εἶδη συνυπῆρχον εἰς τὴν αὐτὴν πόλιν, τοῦ δίσκου τρόπον τινὰ ἀποτελοῦντος τὴν μεγάλην καὶ ἐπίσημον

¹ Notiz. degli Scavi, 1883, σελ. 281 καὶ πίν. VII κέ.

² Ὁ τύπος Λαρισαία ἀντὶ Λάρισα ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ νομισμάτων τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ εἰς χωρίον τοῦ ΘΕΟΠΟΜΠΟΥ, F.H.G. I. 284. Πλήθος σφραγισμάτων ἐκ τοῦ Νομοφυλακείου τῆς Κυρήνης, μεταξὺ τῶν ὁποίων θὰ ἠδύναντο νὰ ἀνεύρη τις ἀριθμὸν τινὰ φέροντα δημοσία ἐμβλήματα πόλεων, παραμένουν δυστυχῶς ἀδη-

μοσίευτα.

³ D. M. ROBINSON, The Bronze state seal of Larissa Kremaste, A. J. A. 38, 1934, σελ. 219-222.

⁴ D. M. ROBINSON, Excavations at Olynthus, VII, σελ. 93, ἀρ. 372.

⁵ Κατὰ τὸν ἐκδότην ὁ δίσκος θὰ κατεσκευάσθῃ περὶ τὸ 478 π.Χ.

σφραγίδα, τοῦ δὲ δακτυλίου προοριζομένου διὰ τρεχούσας καὶ καθημερινὰς ἐφαρμογὰς.

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΣΦΡΑΓΙΔΟΣ

Ἐν Ἀθήναις, κατὰ τὸν ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ, ὁ ἐκάστοτε ἐπιστάτης τῶν πρυτάνεων ἐφύλαττεν εἰς τὴν Θόλον, ὅπου παρέμενεν ἐπὶ ἓν ἡμερονύκτιον, τὰς κλεῖδας τῶν ἱερῶν καὶ τὴν δημοσίαν σφραγίδα¹. Τὸ ὅτι εἶχε καὶ τὸ δικαίωμα χρήσεως αὐτῆς ἐπιμαρτυρεῖται ρητῶς ὑπὸ Ἑλευσινιακῆς ἐπιγραφῆς²: Ὁ δὲ ἐπιστάτης τῶν πρυτάνεων κατασημνήσθω τῇ δημοσίᾳ σφραγίδι. Ὁ ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ εἰς τὸν Τραπεζιτικόν³ λέγει ὅτι οἱ πρυτάνεις ἐσφράγιζον μετὰ τῶν χορηγῶν τὰς ὑδρίας, εἰς τὰς ὁποίας ἐνεκλείοντο τὰ ὀνόματα τῶν κριτῶν τῶν δραματικῶν ἀγώνων. Ἡ ὑπὸ τῶν πρυτάνεων χρησιμοποιουμένη σφραγὶς ἦτο ἡ δημοσία, τὸν δὲ πληθυντικὸν χρησιμοποιεῖ ὁ Ἰσοκράτης, διότι πιθανώτατα εἰς τὴν σφράγισιν συμμετεῖχον πλὴν τοῦ ἐπιστάτου καὶ οἱ πρυτάνεις ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι κατὰ τὸ αὐτὸ ὡς ἄνω χωρίον τοῦ Ἀριστοτέλους παρέμενον μετ' αὐτοῦ ἐπὶ ἓν ἡμερονύκτιον ἐντὸς τῆς Θόλου.

Τὸ δικαίωμα τοῦτο τῆς χρήσεως τῆς δημοσίας σφραγίδος δὲν ἐκράτησεν ἐν Ἀθήναις καθ' ὅλην τὴν ἀρχαιότητα ὁ ἐπιστάτης τῶν πρυτάνεων. Ἀφ' ἧς ἠυξήθη ἡ ἰσχὺς τῆς ἐξ Ἀρείου Πάγου Βουλῆς⁴ κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, τοῦτο περιήλθεν εἰς τὸν κήρυκα τοῦ Ἀρείου Πάγου, ὁ ὅποιος ἀπετέλει καὶ τὸ σημαντικώτερον πρόσωπον τοῦ σώματος. Τοῦτο μαρτυρεῖται ἐξ ἐπιγραφῆς τῆς Ἐπιδάουρου, χρονολογουμένης ἐκ τῶν μέσων τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ Κῆρυξ, ἀποστέλλων εἰς τὴν Ἐπίδαυρον ἀπόφασιν τοῦ Ἀρείου Πάγου, σφραγίζει αὐτὴν διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος⁵.

Ὅπως εἰς τὰς Ἀθήνας οὕτω καὶ εἰς τὰς ἄλλας πόλεις ἡ δημοσία σφραγὶς ἦτο εἰς χεῖρας τοῦ ἢ τῶν κατὰ τόπους κυριωτέρων ἀρχόντων. Τὰς σχετικὰς πληροφορίας παρέχουν πάλιν αἱ ἐπιγραφαί. Ἐν Ἰουλίδι τῆς Κέω καὶ ἐν Σύρῳ οὗτοι εἶναι οἱ πρυτάνεις πάλιν⁶, ἐν Μινῳ καὶ Ἀρκεσίνῃ τῆς Ἀμοργοῦ ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς⁷, ἐν Κνωσῷ, ἴσως δὲ καὶ εἰς ἄλλας πόλεις τῆς Κρήτης οἱ κόσμοι⁸, ἐν Θήρᾳ οἱ ταμίαι⁹, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῆς Τρωάδος ὁ ταμίας¹⁰, ἐν Σμύρνῃ καὶ Πεπαρήθῳ οἱ στρατηγοί¹¹, ἐν Τήνῳ, Ἄνδρῳ καὶ Πάρῳ οἱ ἄρχοντες γενικῶς¹², ἐν

1 Ἀθην. Πολ. 44, 1: "Ἐστὶ δ' εἰς ὁ λαῶν οὗτος δ' ἐπιστατὴς νύκτα καὶ ἡμέραν καὶ οὐκ ἔστιν οὔτε πλείω χρόνον οὔτε δις τὸν αὐτὸν γενέσθαι. Τηρεῖ δ' οὗτος τὰς κλεῖς τὰς τῶν ἱερῶν, ἐν οἷς τὰ χρήματα ἔστιν καὶ γράμματα τῇ πόλει καὶ τὴν δημοσίαν σφραγίδα καὶ μένειν ἀναγκαῖον ἐν τῇ Θόλῳ τοῦτον ἔστιν καὶ τριτὸν τῶν πρυτάνεων, ἦν ἂν οὗτος κλεῖν."

2 SYLL.³ 204.

3 17.

4 FERGUSON, Hellenistic Athens, σελ. 419.

5 SYLL.³ 796 B, στ. 18: Τὸν δὲ κήρυκα Λυσιάρχην γράψαι τῇ Ἐπιδανρίῳ πόλει καὶ διαπέμψασθαι τὸν ὑπομνηματισμὸν, σημηνάμενον τῇ δημοσίᾳ σφραγεῖδι.

6 MICHEL 399, 15 καὶ CIG II, 2347C, στ. 65-67.

7 MICHEL 383 C, στ. 5.

8 SGDI III² 5186, στ. 16.

9 IG XII, 3 322, στ. 5-6.

10 CIG II, 2152b, στ. 15.

11 CIG II, 3137, στ. 88: Σφραγισάσθωσαν Σμυρναίων οἱ τε στρατηγοὶ καὶ οἱ ἐξετασταὶ τῷ τε τῆς πόλεως δακτυλίῳ καὶ τοῖς ἑαυτῶν. Οἱ ἐξετασταί, ἥσσοнос σημασίας ἀρχή, θὰ ἐσφράγιζον μόνον διὰ τῶν ἀτομικῶν τῶν δακτυλίων, ἐνῶ κυρίως οἱ στρατηγοὶ θὰ εἶχον τὴν χρῆσιν τῆς δημοσίας σφραγίδος. Ἐν Πεπαρήθῳ IG XII, Suppl. 258, στ. 8-10.

12 IG XII, 5, 830, στ. 31-Suppl. 248 II, στ. 22-23, CIG II, 2557, στ. 4-6.

Δήλω δὲ ἴσως οἱ ἱεροποιοί, διότι οὗτοι — κατὰ τὰς Δηλιακὰς ἐπιγραφάς — ἐφύλασσον αὐτὴν μετὰ τῶν ἄλλων ἀντικειμένων, ἀναθημάτων καὶ χρημάτων, ἀρχικῶς μὲν εἰς τὸ ἱεροποιεῖον, ἀργότερον δὲ εἰς τὴν καλουμένην Γραφὴν καὶ παρέδιδον κανονικῶς εἰς τοὺς διαδόχους τῶν ἐν τῇ ἀρχῇ¹.

Ἡ χρῆσις τῆς δημοσίας σφραγίδος ἀπεδίδετο διὰ τοῦ σφραγίζομαι ἢ σημαίνομαι τῇ δημοσίᾳ σφραγίδι ἢ τῷ δακτυλίῳ τῆς πόλεως. Διὰ τοῦ χρήματα ἀποσημαίνομαι ἐδηλοῦτο ἡ σφράγισις τῆς δημευομένης περιουσίας.

Διὰ τὴν ἐπικύρωσιν δημοσίων ἐγγράφων ὑπὸ τινος ἀρχῆς, ὡς τῶν εὐθυγῶν τῶν ἀρχόντων ἢ τῶν κατὰ τὰς μεταξὺ τῆς πόλεως δίκας χρησιμοποιουμένων μαρτυρικῶν ἐγγράφων, ἐν χρήσει ἦτο τὸ ρῆμα ἐπισημαίνομαι. Τὸ ρῆμα κατασημαίνομαι ἢ κατασφραγίζομαι ἐδήλου σφράγισιν κιβωτίου ἢ ἀγγείου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶχεν ἐναποτεθῆ κατὰ πρὸς φύλαξιν. Εὐρίσκομεν ὅμως διὰ τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίπτωσιν ἅπαξ χρησιμοποιούμενον καὶ τὸ ἀπλοῦν ρῆμα σημαίνομαι.

ΑΙ ΠΟΙΚΙΛΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΣΦΡΑΓΙΔΟΣ

Ποικίλαι, ὡς εἶναι φυσικόν, ἦσαν αἱ ἐφαρμογαὶ τῆς δημοσίας σφραγίδος, ὡς ἐκ τῆς ποικιλίας τῶν σχέσεων τῆς πόλεως πρὸς ἄλλας πόλεις ἢ ἄτομα. Διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος ἐκυροῦντο ἐπίσημα ἐγγράφα τῆς πόλεως, ἡσφαλίζοντο ἔξωθεν ἐπιστολαί, καὶ ἐσφραγίζοντο παντοῖα ἄλλα ἀντικείμενα. Διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῆς δημοσίας σφραγίδος ἐγένετο ἐν γένει γνωστὴ ἡ ἐκδίδουσα ἢ κεκτημένη καὶ ἀσφαλίζουσα ἀρχή, ἡ πόλις.

Εἰς τὴν περίπτωσιν ἐγγράφων, τρεῖς ἦσαν οἱ κύριοι τρόποι σφραγίσεως τούτων: Κατὰ τὸν πρῶτον, τὸ ἐγγράφον ἐσφραγίζετο κάτωθεν τοῦ κειμένου (γερμ. Untersiegelung) ἀπεσκοπεῖτο δὲ πρὸς πάντων ἡ κύρωσις τοῦ κειμένου. Κατὰ τὸν δεύτερον τρόπον, τὸ ἐγγράφον, ἀφοῦ εἰλίσσετο, ἐσφραγίζετο ἔξωθεν (γερμ. Versiegelung), ὁ δὲ τρόπος αὐτὸς ἐχρησιμοποιεῖτο, ὅταν ἀπητεῖτο μυστικότης καὶ ἀσφάλεια τοῦ κειμένου ἀπὸ πάσης παραβιάσεως. Ἐξωθεν σφράγισιν θὰ ἐλάμβανον, ὡς εἶναι φυσικόν, πᾶσαι αἱ ἐπιστολαὶ τῆς πόλεως ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα ἐπίσημα ἐγγράφα, ἀναλόγως τῆς σημασίας τῶν καὶ τοῦ σκοποῦ τῶν. Ἐνίοτε ἐχρησιμοποιοῦντο ἀμφότεροι οἱ τρόποι ἐπὶ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἐγγράφου. Κατὰ τὸν τρίτον τρόπον διπλῇ συγγραφῇ (γερμ. Doppelurkunden - Siegelung) τὸ ἐγγράφον συνετάσσετο εἰς διπλοῦν, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν ἐν ἀφήνετο ἀνοικτόν, τὸ δὲ ἄλλο εἰλίσσετο καὶ ἐσφραγίζετο ἔξωθεν, διὰ νὰ ἀνοιχθῇ μόνον εἰς περίπτωσιν ἀμφισβητήσεώς τινος ἐπὶ τοῦ ἐτέρου ἀντιγράφου.

Περὶ πάντων τούτων ὁμιλοῦν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως (συνηθέστερον) αἱ φιλολογικαὶ καὶ ἐπιγραφικαὶ πηγαί. Κατωτέρω παραθέτομεν ἐν λεπτομερείᾳ τὰς χρήσεις ἐκείνας τῆς δημοσίας σφραγίδος, περὶ τῶν ὁποίων ἔχομεν ρητὴν φιλολογικὴν ἢ ἐπιγραφικὴν ἄλλην μαρτυρίαν.

1. Αἱ ἐπίσημοι ἐπιστολαὶ τῆς πόλεως ἐσφραγίζοντο διὰ τῆς δημοσίας σφρα-

¹ IG XI, 2 154B, στ. 47 (296 π.Χ.) καὶ 203B, στ. 102 (269 π.Χ.) κ.άλλ.

γῖδος, ὅπως αἱ ἰδιωτικαὶ διὰ τῆς σφραγίδος τοῦ ἀποστέλλοντος ἰδιώτου.

Ἡ σφράγις θὰ ἐγίνετο προφανῶς, ὅπως καὶ ἐπὶ τῶν ἰδιωτικῶν ἐπιστολῶν, ἔξωθεν, πρὸς ἐξασφάλισιν, ὥς εἶναι φυσικόν, τοῦ ἀπορρήτου τοῦ περιεχομένου¹. Κατ' ἐπιγραφικὴν μαρτυρίαν², κατὰ τινὰ διαφορὰν μεταξὺ τῶν Μεσσηνίων καὶ τῶν Λακεδαιμονίων, ἡ ρύθμισις τῆς ὁποίας εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς τὴν Μίλητον, ἀντίγραφον τῆς ἐκδοθείσης κρίσεως ἐστάλη εἰς τοὺς Ἡλείους, κατόπιν αἰτήσεώς των, ἐντὸς ἐπιστολῆς σφραγισθείσης διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος τῶν Μιλησίων: *Καὶ ἐπιταξάντων ἡμῖν δοῦναι αὐτοῖς τῇ ἐπιστολῇ ἐδώκαμεν τοῖς πρεσβευταῖς, ὅπως διακομίσωσιν αὐτῇ πρὸς ὑμᾶς ἐσφραγισμένην τῇ δημοσίᾳ σφραγίδι.*

Καὶ ἡ συνήθης, τρέχουσα ἀλληλογραφία τῆς πόλεως μετὰ τῶν ἀπεσταλμένων τῆς πρέσβειων, στρατηγῶν κλπ. θὰ ἐξησφαλίζετο διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος καίτοι στερούμεθα σχετικῆς ρητῆς μαρτυρίας.

Εἰς τὰς ἐπιστολάς ἐν τῇ εὐρύτερᾳ ἐννοίᾳ δυνάμεθα νὰ συμπεριλάβωμεν καὶ τὰ ἀντίγραφα τιμητικῶν ψηφισμάτων πρὸς τιμὴν ξένων, τὰ ὁποῖα ἐκοινοποιοῦντο εἰς τὴν πόλιν τῶν τιμωμένων, τὰ ἀντίγραφα συνθηκῶν κλπ., περὶ τῶν ὁποίων ὁμως βλ. κατωτέρω.

2. Ἀντίγραφα ἐπισήμων πράξεων τῆς πόλεως γενικῶς ἐσφραγίζοντο διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος. Εἰδικώτερον:

α. Ἀντίγραφα συνθηκῶν. Συμφώνως πρὸς τινὰ μεγάλην ἐπιγραφὴν τοῦ ἐν Μιλήτῳ Δελφίνιου τοῦ 196 π. Χ., ἀντίγραφον τῆς μεταξὺ Μιλησίων καὶ Μαγνήτων συνθήκης εἰρήνης ἐπεδόθη *ἐσφραγισμένον, τοῖς παρὰ Ροδίων πρεσβευταῖς, ὅπως διατηρῆται καὶ ἐν τῇ Ροδίων πόλει ἕως τοῦ ἀντιγραφῆναι εἰς τὰς στήλας*³. Νοοῦνται φυσικὰ αἱ σφραγίδες τῶν συντιθεμένων πόλεων, ἴσως δὲ καὶ αἱ τῶν πόλεων ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι συνετέλεσαν εἰς τὴν κατάπαυσιν τοῦ πολέμου, προεξαρχούσης τῆς Ρόδου. Κατὰ τὸ ἀνωτέρω χωρίον τὸ ἀντίγραφον τῆς συνθήκης ἔχει προσωρινὸν χαρακτῆρα, θὰ χρησιμεύῃ δηλαδὴ μέχρις ὅτου γίνῃ ἡ ἀντιγραφή ἐπὶ στηλῶν.

β. Ἀντίγραφα *ὁμολογιῶν*, εἰδικῶν συμφώνων συναπτομένων μεταξὺ πόλεων. Οὕτω, κατὰ τινὰ ἐπιγραφὴν, ἀντίγραφον τῆς μεταξὺ Στειριῶν καὶ Μεδεωνίων τῆς Φωκίδος ὁμολογίας, δι' ἧς αἱ πόλεις προέβησαν εἰς συμπολιτείαν κατατίθεται ἐσφραγισμένον παρὰ τινι ἰδιώτῃ (*θέστων δὲ τὰν ὁμολογίαν καὶ παρὰ ἰδιώταν ἐσφραγισμένην*), νοοῦνται δὲ αἱ σφραγίδες τῶν πόλεων, ἴσως δὲ καὶ ἡ τοῦ ἰδιώτου⁴. Ὅμοίως ὁμολογία φιλίας μεταξὺ Σμυρναίων καὶ Μαγνήτων τῶν ἐπὶ Σιπύλῳ (3ος αἰ. π.Χ.) σφραγίζεται παρ' ἀμφοτέρων τῶν πόλεων, ὥς ἤδη ἐλέχθη ἀνωτέρω, διὰ τοῦ κοινοῦ δακτυλίου τοῦ ἐν Μαγνησίᾳ κοινοῦ καὶ τοῦ δακτυλίου τῆς πόλεως τῶν Σμυρναίων⁵.

γ. Ἀντίγραφα τιμητικῶν ψηφισμάτων πόλεων. Πολυάριθμοι εἶναι αἱ ἐπι-

1 Διὰ τὰς ἰδιωτικὰς ἐπιστολάς ΕΥΡ. Ἰφ. Αὐλ. 321 κέ. 327: *Σήμαντο' ἀνείς. ΘΟΥΚ. Ι 132: Παραποιησάμενος σφραγίδα... λῖναι τὰς ἐπιστολάς.* (Βλ. ἔκδ. Hude «*παρασημνόμενος*»).

2 SYLL.³ 683, στ. 38 - 41.

3 SYLL.³ II 647.

4 Κατὰ τὸν Μ. BEAUDOUIN εἰς BCH, 1881: Et l'on en déposera aussi une copie, scellée au sceau public, chez un particulier.

5 Βλ. σελ. 5.

γραφικαὶ μαρτυρίαι, καθ' ὅς αὐτὸ μὲν τοῦτο τὸ τιμητικὸν ψήφισμα ἀνεγράφετο ἐπὶ στήλης, τηρουμένης ὑπὸ τῆς τιμώσης πόλεως, τὸ δὲ ἀντίγραφον ἀπεστέλλετο ἐντὸς ἐπιστολῆς ἐσφραγισμένης εἰς τὴν πατρίδα τοῦ τιμωμένου προσώπου. Οὕτως ἀντίγραφον ψηφίσματος τῶν Κνωσίων ὑπὲρ τῶν Τηίων ἐγχειρίζεται ὑπὸ τῶν κόσμων τῶν Κνωσίων εἰς τοὺς πρέσβεις τῆς Τέω, ἐσφραγισμένον διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος τῆς Κνωσοῦ¹. Διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος σφραγίζεται ἐπίσης ἀντίγραφον ψηφίσματος τῶν ἐν Τρωάδι Ἀλεξανδρέων, διὰ τοῦ ὁποίου οὗτοι ἀπονέμουν πολιτείαν καὶ ἄλλας τιμὰς εἰς Καρυστίους ἄνδρας, ἀποστέλλεται δὲ εἰς Κάρυστον². Ὁμοίως, ἀντίγραφον τιμητικοῦ ψηφίσματος τοῦ κοινοῦ τῶν Βοιωτῶν (1ου μ.Χ. αἰ.) ὑπὲρ τοῦ Ἀκρηφιέως Ἐπαμεινώνδου ἀποστέλλεται εἰς τοὺς ἄρχοντας τῶν Ἀκρηφίων σημανθὲν διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος³. Καὶ ἀπόφασίς τις τῆς ἐν Ἐλευσίνι συνελθούσης Βουλῆς τοῦ Ἀρείου Πάγου (μέσα τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.) (ὑπομνηματισμός) ἐκδοθεῖσα εἰς μνήμην τοῦ Ἐπιδαυρίου Τίτου Στατειλίου, ἀποστέλλεται κατὰ τὴν σχετικὴν ἐπιγραφὴν⁴ εἰς τὴν Ἐπίδαυρον, ὅπου συνήρχετο τότε τὸ Παναχαϊκὸν συνέδριον, σημανθεῖσα ὑπὸ τοῦ Κήρυκος τοῦ Ἀρείου Πάγου διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος. Ἀντίγραφον τιμητικοῦ ψηφίσματος τῶν Ἀμφικτιόνων πρὸς τὸν Ἀντίοχον Γ' καὶ τὸ ἔθνος τῶν ἐκ τοῦ Χρυσαιορείου Ἀντιοχέων σφραγίζεται διὰ τῆς κοινῆς σφραγίδος τῶν Ἀμφικτιόνων⁵, ὁμοίως δὲ ἐσφραγισμένον ἀποστέλλεται ἕτερον ἀντίγραφον τιμητικοῦ ψηφίσματος τῶν Ἀμφικτιόνων πρὸς τοὺς περὶ τὸν Διόνυσον τεχνίτας ἐν Ἀθήναις (278/7 π.Χ.)⁶ κ. ἄ.

δ. Καὶ ἀντίγραφα νόμων ξένων πόλεων ἐζητοῦντο ἐνίστε πρὸς μελέτην καὶ ἐφαρμογὴν, κυρούμενα διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος τῶν πόλεων τούτων. Οὕτω, ὅταν τὸ 303 π.Χ. ὁ Ἀντίγονος ὁ Μονόφθαλμος διέταξε τὸν συνοικισμὸν τῶν κατοίκων τῶν ἐν Μ. Ἀσίᾳ πόλεων Τέω καὶ Λεβέδου, συνεβούλευσε τοὺς Τηίους νὰ ἀποστείλουν τρεῖς ἀντιπροσώπους των εἰς Κῶν διὰ νὰ ἀντιγράψουν τοὺς νόμους τῆς καὶ νὰ τοὺς ἐπαναφέρουν ἐσφραγισμένους τῇ Κώϊων σφραγίδι ἐν ἡμέραις τριάκοντα πρὸς χρῆσιν τῶν κατοίκων τῆς νέας πόλεως⁷.

ε. Εἰς τινὰ ἐκ Δήλου ἐπιγραφὴν τοῦ τέλους τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.⁸, καθορίζουσιν τὰ περὶ συμπληρωματικῶν τινων οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν εἰς δημόσιον οἰκοδόμημα, φέρεται ἡ ἔκφρασις ἐκσφραγισθείσης τῆς συγγραφῆς. Ὅπως θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἐκσφράγισμα ἔκαλεῖτο τὸ διὰ σφραγίδος κυρούμενον ἀντίγραφον ἐγγράφου τινός, ὥς παρατηρεῖ ὁ ἐκδότης τῆς ἐπιγραφῆς DÜRRBACH⁹. Ἐδῶ νοεῖται ἀσφαλῶς ἡ δημοσία σφραγίς, ὅπως ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ τιθεμένη ἐπὶ δημοσίου ἐγγράφου ὥς ἦτο ἡ συγγραφὴ ὑποχρεώσεων ἢ καλύπτουσα τοὺς ὄρους τῆς ἐκτελέσεως δημοσίου οἰκοδομήματος.

ς. Οὐδεμία ρητὴ ἀρχαία μαρτυρία ὑπάρχει ὅτι τὰ ἀντίγραφα νόμων, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιοῦν εἰς τὰ δικαστήρια οἱ ἀντίδικοι πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἀπό-

1 SGDI III² 5186, στ. 87.

2 CIG II 2152 b, στ. 15.

3 IG VII 2711, στ. 54 - 55.

4 SYLL.³ 796, στ. 18 - 9.

5 MICHEL 252, στ. 34.

6 SYLL.³ 399, στ. 27.

7 SYLL.³ 344, στ. 64.

8 BCH, 1911, σελ. 43, στ. 23 καὶ σελ. 467.

9 BCH, αὐτόθι, σελ. 46 - 7.

ψεφών των, ἐκυροῦντο ὑπὸ οἵασδήποτε ἀρχῆς διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος. Παραποίησις τοῦ περιεχομένου τῶν νόμων καθίστατο ἄκρως ἀπίθανος ἐκ τοῦ ὅτι ὄχι μόνον πλείστοι νόμοι ἦσαν δημοσία ἐκτεθειμένοι¹, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντιγραφὴ ἐκείνων οἱ ὅποιοι ἐφυλάσσοντο εἰς τὸ δημόσιον ἀρχεῖον (ὡς ἐν Ἀθήναις εἰς τὸ Μητροφῶν) ἦτο ἔργον ὑπευθύνου δημοσίου δούλου, ἡ δὲ ποινὴ τῆς παραποιήσεως ἦτο πιθανώτατα θάνατος².

Ἐν τούτοις κατὰ τὰς μεταξὺ πόλεων δίκας, τὰς ὁποίας ἀνελάμβανε τρίτη πόλις, ψηφίσματα καὶ ἄλλα ἀναγκαῖα στοιχεῖα παρεδίδοντο εἰς τοὺς ἄρχοντας τῆς ἐκδικαζούσης τὴν ὑπόθεσιν πόλεως, ἐσφραγισμένα διὰ τῆς σφραγίδος τῶν ἀντιδίκων πόλεων. Οὗτοι ἐν συνεχείᾳ ἔλυνον αὐτὰ τῶν σφραγίδων καὶ τὰ παρέδιδον εἰς τοὺς ἀντιδίκους ἐν τῷ δικαστηρίῳ. Τὴν διαδικασίαν αὐτὴν μανθάνομεν ἐξ ἐπιγραφῆς τοῦ 2ου ἢ 1ου π.Χ. αἰ., ἀναφερομένης εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Κνιδίων ἐκδικάσιν διαφορᾶς μεταξὺ Καλυμνίων καὶ Κώων³.

Καὶ ἀντίγραφα μὴ καθ'αυτὸ ἐπισήμων πράξεων κατατιθέμενα εἰς δημόσιον κατάστημα καὶ λαμβάνοντα οὕτω δημόσιον χαρακτῆρα, ἐσφραγίζοντο διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος. Τοιοῦτον κατάστημα ἦτο τὸ εἰς πλείστας ἑλληνικὰς πόλεις ἀναφερόμενον ἀρχεῖον ἢ ἀρχεῖον *χρεωφυλάκιον* ἢ *γραμματοφυλάκιον* κλπ.⁴.

Ἐπιγραφὴ ἐκ Σμύρνης⁵, ἀναφερομένη εἰς τὴν ἀνέγερσιν οἰκογενειακοῦ τινος μνημείου, ἀπαγορεύει τὴν ἀπαλλοτριώσιν αὐτοῦ ἐπὶ ἀπειλῇ χρηματικῆς ἀποζημιώσεως καταβληθησομένης εἰς τὴν γερούσιαν τῆς Σμύρνης καὶ προσθέτει ὅτι ἐκ *ἐκσφράγισμα* τῆς ἐπιγραφῆς ἦτο κατατεθειμένον εἰς τὸ ἀρχεῖον τῆς πόλεως. Διὰ τῆς λέξεως ἐδηλοῦτο τὸ ἐσφραγισμένον ἐπίσημον ἀντίγραφον τοῦ ἐγγράφου⁶, ἡ ἐπὶ τοῦ ὁποίου σφραγὶς θὰ ἦτο, ὡς εἶναι εὐλόγον, ἡ δημοσία. Συμφώνως πρὸς ἐτέραν Σμυρναϊκὴν ἐπιγραφὴν⁷, ἐπίσης ἀναφερομένην εἰς οἰκογενειακὸν ἡρώον, τὸ *ἐκσφράγισμα* αὐτῆς εὐρίσκετο εἰς τὸ ἀρχεῖον *χρεωφυλάκιον*. Μιᾶς ἄλλης ὁμοίας ἐπιγραφῆς ἐκ Σμύρνης⁸ τὸ *ἐκσφράγισμα* εὐρίσκετο ὄχι εἰς τὸ ἀρχεῖον ἀλλ' εἰς τὸ *ἱερὸν Καισαρῶν*⁹.

Καὶ ἐπιγραφῆς τινος ἐκ Περγάμου¹⁰ *ἐκσφράγισμα* ἀπέκειτο εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς πόλεως, τῶν ὁποίων μάλιστα τότε προΐστατο, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν, πρύτανις γυνή.

Τὸ *ἐκσφράγισμα* ἐλέγετο καὶ ἀπλῶς *ἀντίγραφον*, ὡς σήμερον, ὅπως μαρτυρεῖ πλῆθος ἐπιγραφῶν¹¹.

1 Οἱ νόμοι τοῦ Σόλωνος ἀνέκειντο εἰς τὴν Βασίλειον Στοάν, ΑΡΙΣΤΟΤ. Ἀθην. Πολ. 7, 1· βλ. RE καὶ 7, 1716 (Γραμματεῖς).

2 ΛΥΣ. πρὸς Ἀριστογ. II, 24, σελ. 807, ἐὰν ὁ λόγος εἶναι γνήσιος. Βλ. καὶ LIPSIVS - MEIER - SCHÖMANN, Der attische Prozess, 2, σελ. 867.

3 SYLL.³ 953, στ. 30 κέ. Βλ. DARESTE - HAUSSOULIER - REINACH, Recueil des inscriptions juridiques grecques, σελ. 158.

4 Βλ. BCH 1882, DARESTE, Le *χρεωφυλάκιον* dans les villes grecques, σελ. 241. Α. JONES, The Greek city from Alexander to Justinian, σελ. 239.

5 CIG 3281.

6 Βλ. σελ. 17. Κατὰ LIDDELL - SCOTT - JONES: Official copy.

7 CIG 3282.

8 CIG 3276.

9 Τοῦ ὁποίου ἡ Σμύρνη ἦτο *νεωκόρος* c. J. CA-DOUX, Ancient Smyrna, σελ. 240 - 1 καὶ σημ. 3.

10 IG Rom 4, 513.

11 Ἐκ Σμύρνης CIG 3292: ἀπόκειται δὲ τούτου τοῦ τίτλου ἀντίγραφον ἐν τῷ ἀρχεῖῳ καὶ 3295, 3318, 3337 κλπ. Ἐξ Ἐφέσου, CIG, 3029. Ἐξ Ἀφροσιᾶδος, CIG 2850c κ.ο.κ. Αἱ ὡς ἄνω ἐπιγραφαὶ προέρχονται ἐκ τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἀπόδειξις ὅτι ἐξηκολούθει τὰ ὑφίσταται τότε ἡ δημοσία σφραγίς.

4. Εἰς τὴν ἀνωτέρω¹ μνημονευθεῖσαν ἐπιγραφὴν, τὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Κνιδίων ἐκδίκασιν τῆς μεταξὺ Καλυμνίων καὶ Κώων διαφορᾶς, αἱ ἐκ-μαρτυρίαι² ἐλαμβάνοντο ὑπὸ τῶν προστατῶν εἰς ἑκατέραν τῶν πόλεων ἐνώπιον ἀντιπροσώπων τῆς ἀντιδίκου πόλεως καὶ συνετάσσοντο εἰς ἀντίγραφα, ἐκ τῶν ὁποίων ἓν μὲν ἐδίδοτο εἰς τοὺς μάρτυρας πρὸς ἀτομικὴν τῶν χρῆσιν, τὰ ἄλλα δὲ ἐσφραγίζοντο ὑπὸ τῆς πόλεως διὰ τῆς δημοσίας τῆς σφραγίδος, καὶ ὑπὸ τοῦ ἐπιθυμοῦντος ἐκ τῶν μαρτύρων καὶ ἀπεστέλλοντο ὁμοῦ μετ' ἄλλων ἀσφραγίστων ἀντιγράφων εἰς τοὺς προστάτας τῆς ἐτέρας τῶν ἀντιδίκων πόλεων.

5. Καὶ τὰ δημεύόμενα ἀγαθὰ ἐσφραγίζοντο διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος. Τοῦτο ὑποδηλοῦται διὰ τοῦ παρὰ ΞΕΝΟΦΩΝΤΙ ρήματος ἀποσημαίνομαι: *Αὐτοὺς μὲν ἀποκτείνει, τὰ δὲ χρήματα αὐτῶν ἀποσημῆνασθαι*³. Ἀλλαχοῦ, παρὰ τῷ αὐτῷ, τὸ ρῆμα σημαίνει πλεον γενικῶς προγράφω, διότι τὴν προγραφὴν συνώδευεν ἡ δῆμευσις: *Τοὺς φιλιότους τῶν ἡμετέρων ἀποσημαίνοντο*⁴.

6. Εἰς τὸ γνωστὸν ψήφισμα τοῦ Καλλίου⁵, δυνάμει τοῦ ὁποίου οἱ κατατεθειμένοι εἰς τὰ χωριστὰ ταμεῖα τῶν θησαυρῶν τῶν θεῶν συνεκεντρώθησαν εἰς κοινὸν ταμεῖον εἰς τὸν ὀπισθοδόμον τοῦ Παρθενῶνος, παρὰ τὸν θησαυρὸν τῆς Ἀθηνᾶς, καθορίζονται καὶ τὰ τῆς ἐκλογῆς τοῦ νέου σώματος τῶν ταμιῶν τῶν ἄλλων θεῶν, οἱ ὅποιοι θὰ εἶχον τὴν ἐποπτείαν καὶ διαχειρίσιν τοῦ νέου ταμεῖου. Οὗτοι, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν, ἔπρεπε νὰ σφραγίζον τὰς θύρας τοῦ ὀπισθοδόμου ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν ταμιῶν τῆς Ἀθηνᾶς (*συσσεμαινόσθον*)⁶. Ὁ ὀπισθοδόμος ὅμως περιεῖχε καὶ τὸ δημόσιον ταμεῖον⁷, ἡ ἐκ τοῦ ὁποίου ἀντλήσις χρημάτων δὲν ἀπῆλτε τὴν εἰδικὴν ἐκείνην διαδικασίαν, ἡ ὁποία ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἀντλήσιν χρημάτων ἐκ τοῦ ταμεῖου τῆς Ἀθηνᾶς (*ἀδεια*), ἀλλ' ἀπεφασίζετο δι' ἀπλοῦ ψηφίσματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ διενηργεῖτο ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν πάντοτε τῶν πρυτάνεων παρὰ τῶν οἰκείων ἀρχόντων. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν οἱ πρυτάνεις εἶχον τὴν ἐποπτείαν τοῦ δημοσίου θησαυροῦ, εἶναι εὐλογον ὅτι οὗτοι θὰ προσέθετον καὶ τὴν ἰδικὴν τῶν σφραγίδων εἰς τὰς θύρας τοῦ ὀπισθοδόμου, μετὰ τῶν ταμιῶν τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῶν ταμιῶν τῶν ἄλλων θεῶν, αὕτη δὲ δὲν ἦτο ἄλλη ἀπὸ τὴν δημοσίαν σφραγίδα.

7. Κατὰ τὴν ἐξ Ἐλευσίνος ἐπιγραφὴν περὶ τῆς ὀργᾶδος, τῆς ἱερᾶς Ἐλευσινιακῆς γῆς, τῆς ὁποίας τμήματα εἶχον παρανόμως καλλιεργηθῇ παρ' ἰδιωτῶν⁸, οἱ Ἀθηναῖοι, μὴ γνωρίζοντες τὶ ἦτο προτιμότερον, νὰ περιαγάγουν τὰς γαίας εἰς τὴν προτέραν χέρσον κατάστασιν ἢ νὰ ἐκμισθώσουν αὐτὰς καὶ τὸ προῖδον νὰ χρησιμοποήσουν διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ προστύλου τοῦ ἐν Ἐλευσίνι Τελεστηρίου, ἀνέγρα-

¹ Σελ. 11.

² ΑΡΠΟΚΡΑΤ.: *Ἐκμαρτυρία διαφέρει τῆς μαρτυρίας, ὅτι ἡ μὲν μαρτυρία τῶν παρόντων ἐστίν, ἡ δ' ἐκμαρτυρία τῶν ἀπόντων*. Ἐνταῦθα μαρτυρία θὰ ἦτο ἡ ἐνώπιον τοῦ ἐν Κνίδῳ δικαστηρίου, ὅσων ἠδύναντο νὰ παραστῶσιν.

³ Ἑλλην. 2, 3, 21. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΦ. Ἀποσπ. 378.

⁴ Ἑλλην. 2, 4, 13.

⁵ SYLL.³ 91. Περὶ τῆς χρονολογίας βλ. COHEN, La Grèce et l'hellénisation du monde antique, σελ. 237. Ἡ πιθανωτέρα εἶναι τὸ ἔτος 422/1 π.Χ.

⁶ SYLL.³ 91 στ. 16-19.

⁷ Οἱ πόροι τούτου τὸν πέμπτον αἰ. προήρχοντο κυρίως ἐκ τοῦ φόρου τῶν *συμμάχων*. Βλ. DAREMBERG-SAGLIO, *Tamias*, σελ. 32.

⁸ SYLL.³ 204 (352/1 π.Χ.).

ψαν τὰς σχετικὰς προτάσεις ἐπὶ ἐλασμάτων ἐκ κασσιτέρου, ταῦτα δὲ ἐνέκλεισαν εἰς δύο ὑδρίας, μίαν ἐκ χρυσοῦ καὶ μίαν ἐξ ἀργύρου. Αὗται ἐσφραγίσθησαν ὑπὸ τοῦ ἐπιστάτου τῶν πρυτάνεων διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος (*κατασημηνάσθω τῇ δημοσίᾳ σφραγίδι*) καὶ ὑπὸ ἄλλων ἐπιθυμούντων Ἀθηναίων¹, καὶ ἐφυλάχθησαν ὑπὸ τῶν ταμιῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, μέχρις ὅτου ὁ ἐν Δελφοῖς Ἀπόλλων ἀποφασίσῃ ποίας ἐκ τῶν δύο ὑδριῶν ἡ πρότασις ἔπρεπε νὰ κατισχύσῃ.

8. Ἐν Ἀθήναις, αἱ ὑδρίαι, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐφυλάσσοντο μυστικά τὰ ὀνόματα τῶν κριτῶν τῶν δραματικῶν ἀγώνων, ἐσφραγίζοντο κατὰ τὸν Ἰσοκράτην² ὑπὸ τῶν πρυτάνεων καὶ τῶν χορηγῶν καὶ ἐφυλάσσοντο κατόπιν ὑπὸ τῶν ταμιῶν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν. Οἱ χορηγοὶ θὰ ἐσφραγίζον διὰ τῆς ἰδίας του ἑκάστος σφραγίδος, ἀλλ' οἱ πρυτάνεις ἀσφαλῶς διὰ τῆς δημοσίας. Τεκμήριον ἡ ὥς ἄνω Ἑλευσινιακὴ ἐπιγραφή, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἐπιστάτης τῶν πρυτάνεων σφραγίζει τὰς ὑδρίας διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος, ὥς καὶ ἡ γνωστὴ μαρτυρία τοῦ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ³,

9. Κατὰ τινὰ Ἀττικὴν ἐπιγραφὴν ἀπολογισμοῦ τῶν ταμιῶν (τοῦ 385 π.Χ.)⁴ οἱ «ἀκμονίσκοι καὶ οἱ χαρακτῆρες», τὰ ἐργαλεῖα διὰ τῶν ὁποίων εἶχον κοπῇ τῷ 407/6 π.Χ. τὰ χρυσὰ νομίσματα ἐν Ἀθήναις, ἐνέκλεισθησαν εἰς ἀλαβαστοθήκην, ἡ ὁποία προφανῶς διὰ λόγους ἀσφαλείας ἔναντι τυχόν κακῆς χρήσεως τῶν ἐσφραγίσθαι διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος: *Ἀλαβαστοθήκη ξυλ[ίνη ἐπίσημος:] ἐν ἣι οἱ χαρακτῆρες καὶ ἀκμονίσκοι εἰσὶν ἐφ' ὧν τοὺς χρυσοὺς ἐ]κοπτον σεσήμανται τῇ δημοσίᾳ σφραγίδι*⁵.

10. Ἀθηναϊκὸν ψήφισμα τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.⁶, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπενέμοντο τιμαὶ εἰς τὸν βασιλέα τῆς Σιδωνος Στράτωνα, περιέχει καὶ τὸ ἐξῆς ἐνδιαφέρον χωρίον⁷: *Ποιησάσθω δὲ καὶ σύμβολα ἢ βολή πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Σιδωνίων, ὅπως ἂν ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων εἰδῇ ἐάν τι πέμπῃ ὁ Σιδωνίων βασιλεὺς δεόμενος τῆς πόλεως, καὶ ὁ βασιλεὺς ὁ Σιδωνίων εἰδῇ ὅταμ πέμπῃ τινὰ ὥς αὐτὸν ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων. Διὰ τῶν συμβόλων ἄρα νοοῦνται ἐδῶ τὰ διαπιστευτήρια, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἀνεγνωρίζοντο οἱ πρέσβεις τῶν δύο μερῶν. Ποία ἦτο ἡ μορφή τούτων εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς. Πάντως εἶναι πιθανώτατον ὅτι θὰ ἔφερον τὸ ἔμβλημα τῶν Ἀθηναίων, ἀποτυπωθὲν διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος ὑπὸ τῶν πρυτάνεων⁸.*

11. *Σύμβολα* ἐκαλοῦντο ἐπίσης καὶ τὰ εἰς ἐξαιρετικὰς περιστάσεις χορηγούμενα διαβατήρια. Οὕτω ὁ Αἰλιανὸς εἰς τὰ Τακτικὰ ὁρίζει: *Ἐκπλεῖν μηδένα ἀστῶν μηδὲ μέτοικον ἄνευ συμβόλου*⁹. Καὶ τούτων ἡ μορφή εἶναι ἄγνωστος ἀλλ' εἶναι ἐπίσης λίαν πιθανὸν ὅτι ταῦτα ἔφερον τὸ ἀποτύπωμα τῆς δημοσίας σφραγίδος, ἐξ οὗ κατ' ἐπέκτασιν καὶ σφραγίδες ἐκαλοῦντο. Τὴν λέξιν ἐν τῇ ἐννοίᾳ αὐτῇ

1 SYLL.³ 204, στ. 40.

2 Τραπεζ. 17.

3 Βλ. ἄν. σελ. 9.

4 IG II² 1408, στ. 11 κέ.

5 Βλ. καὶ ΚΩΡΤΕ, Χαρακτήρ. Hermes, 64, 1929, σελ. 72.

6 SYLL.² 118.

7 SYLL.² 118 στ. 20 κέ.

8 Βλ. καὶ BONNER, The use and effect of Attic seals, Class. Phil. 1908, σελ. 400-1.

9 10, 8.

διασώζει ο ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ εις τοὺς Ὀρνίθας¹, εις τὸν διάλογον μεταξύ Πεισεταίου καὶ Ἰριδος:

*Σφραγίδ' ἔχεις παρὰ τῶν πελαργῶν; — Τί τὸ κακόν;
— Οὐκ ἔλαβες; — Ὑγιαίνεις μὲν; — Οὐδὲ σύμβολον
ἐπέβαλεν ὀρνίθαρχος οὐδεὶς σοι παρών;*

ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ ROGERS² ἡ λέξις *σύμβολον* ἐδῶ χρησιμοποιεῖται πρὸς δήλωσιν τῆς ἐπισήμου σφραγίδος, ἡ ὁποία ἐτίθετο ἐπὶ τῶν σάκκων ἐμπορίου, ἐνῶ ἡ σφραγὶς δηλοῖ τὸ ἐσφραγισμένον διαβατήριον τῶν προσώπων.

12. Ὅπως ἀναφέρει ὁ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ³, αἱ διὰ βανάσου ἀποσπώμεναι ὁμολογίαι τῶν δημοσίων δούλων κατεγράφοντο ὑπὸ τῆς ἀρχῆς ἢ ὑπὸ τῶν ἡρημένων ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ ἐφυλάσσοντο εἰς ἀγγεῖον καλούμενον *ἐχίνος*, τὸ ὁποῖον ἀκολούθως ἐσφραγίζετο καὶ ἠνοίγετο πλέον μόνον κατὰ τὴν δίκην, διὰ τὴν νὰ χρησιμοποιηθοῦν αἱ ἐν αὐτῷ ὁμολογίαι ὡς τεκμήρια. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἡ ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους ὑποδηλουμένη ἀρχὴ ἦσαν οἱ ἔνδεκα⁴. Οἱ ἡρημένοι ὁμως ὑπὸ τῆς βουλῆς ἦσαν ἀσφαλῶς οἱ πρυτάνεις⁵ ἢ πάντως μερικοὶ ἐκ τούτων, οἱ ὁποῖοι φυσικὰ θὰ ἐχρησιμοποιοῦν τὴν δημοσίαν σφραγίδα πρὸς σφράγισιν τοῦ ἐχίνου.

13. Τὴν δημοσίαν σφραγίδα εἶχε κατὰ νοῦν ὁ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ εις τὸν περὶ Στεφάνου λόγον τοῦ⁶, ὅταν, ἀναφερόμενος εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ δήμου ἐπικύρωσιν τῶν *εὐθύνων* του (δηλ. τῆς ἐγγράφου ἀναφορᾶς του περὶ τῶν πεπραγμένων τῆς ἀρχῆς του) ἔλεγεν: *Ἐν οἷς δὲ τὰς εὐθύνας ἐπεσημαίνεσθε, δικαίως καὶ ἀδωροδοκῆτως πάντα πεπραχθαί μοι προσωμολογεῖτε*, ὅπου τὸ ἐπεσημαίνεσθε δηλοῖ ὅτι ἀπηνύθνετο πρὸς τὸν ἐνώπιον αὐτοῦ δῆμον, εἰς δικαστήριον τοῦ ὁποίου εἶχεν εἰσαχθῆ ὡς συνήθως τὸ ζήτημα, καὶ ὅχι πρὸς τοὺς δέκα «Λογιστάς», οἱ ὁποῖοι προήδρευον τοῦ δικαστηρίου⁷.

14. Ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ εις τὸ περὶ Προσόδων ἔργον του λέγει ὅτι τὰ ἀνδράποδα τοῦ δημοσίου ἦσαν *σεσημασμένα τῷ δημοσίῳ σημάντρῳ*⁸. Διὰ τῆς λέξεως *σήμαντρον* νοεῖται τὸ ἀποτύπωμα, ἡ σφραγὶς, τὸ ἔμβλημα καὶ ὅχι τὸ ἐργαλεῖον⁹. Τὸ τελευταῖον τοῦτο πρέπει νὰ ἦτο ἐκ σιδήρου¹⁰, καὶ ἔφερε τὸ ἐκ τῆς δημοσίας σφραγίδος ληφθὲν δημόσιον ἔμβλημα, τὸ ὁποῖον ἐνεκαίετο εἰς τὸ μέτωπον τῶν δούλων διὰ νὰ εἶναι ὁρατόν. Ἡ συνήθεια τῆς στιξέως τῶν δούλων ἦτο βαρβαρική καὶ ἐν χρήσει τόσον μεταξὺ τῶν λαῶν τῆς βορείου Εὐρώπης, ὅσον καὶ μεταξὺ τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς¹¹. Κατὰ τὸν ΗΡΟΔΟΤΟΝ οἱ αἰχμάλωτοι τοῦ Βασιλέως τῶν Περσῶν

1 1213 - 15.

2 The birds of Aristophanes, 162 - 3, σχόλ. «A person must produce a sealed passport, σφραγίδα: a bale of goods must have an official label or ticket, σύμβολον, affixed to it, to show that it contains nothing contraband.

3 Π. Νικόστρ., 1254.

4 SANDYS, Demosthenes, select private orations II, 179, σημ. 24.

5 MEIER - SCHÖMANN - LIPSIIUS, Der attische process, II. σελ. 895, σημ. 359 «die Buleuten».

6 250.

7 BONNER, σελ. 401 - 2.

8 4, 21.

9 ΞΕΝ. Λακ. Πολ.: Ἀνοίξαντας τὰ σήμαντρα, λαβόντας ὅσων ἂν δέωνται σημηναμένους καταλιπεῖν.

10 Ἐκαλεῖτο «χαρακτήρ». Βλ. IG XII SUPPL. 150 στ. 16

11 Philologus, LXII, 126 κέ.

ἐστίζοντο διὰ τοῦ βασιλικοῦ ἐμβλήματος: *Τοὺς δὲ πλεῖνας αὐτῶν κελεύσαντος Ξέρ-
ξεω ἔστιζον στίγματα βασιλῆα*¹. Ἀτυχῶς καὶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων δὲν ἦτο σπα-
νία ἢ στίξεις τῶν αἰχμαλώτων πολέμου. Οὕτως, οἱ Ἀθηναῖοι αἰχμάλωτοι τῶν Συ-
ρακουσίων, οἱ συλληφθέντες μετὰ τὴν μάχην τοῦ Ἀσινάρου ἐσφραγίσθησαν εἰς
τὸ μέτωπον διὰ τοῦ ἵππου, τοῦ ἐμβλήματος τῶν Συρακουσῶν², εἶναι δὲ ἐπίσης
γνωστὸν ὅτι κατὰ τὸν μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ Σαμίων πόλεμον, οἱ Σάμιοι ἔστι-
ζον ἐπὶ τῶν Ἀθηναίων αἰχμαλώτων τὴν *σάμαιναν*, τὸ γνωστὸν ταχὺ πλοῖόν των,
τὸ ὁποῖον ἀπετέλει καὶ τὸ ἔμβλημά των, οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἐπὶ τῶν Σαμίων αἰχμα-
λώτων τὴν γλαῦκα, τὸ Ἀθηναϊκὸν ἔμβλημα³.

17. Μίαν ἰδιόρρυθμον χρῆσιν τῆς δημοσίας σφραγίδος μαρτυροῦν δύο Δελ-
φικαὶ ἐπιγραφαί⁴. Κατὰ ταύτας πλὴν τῶν ἄλλων τιμῶν, τῶν ὁποίων ἔτυχον παρὰ
τῶν Ἀμφικτιόνων ξένοι τινὲς εὐεργέται τοῦ ἐν Δελφοῖς θεοῦ, ἀπενέμετο εἰς
αὐτοὺς καὶ τὸ *κηρύκειον*, διὰ τοῦ ὁποίου οὗτοι καθίσταντο ἐπίσημοι κήρυκες τῶν
Ἀμφικτιόνων καὶ συνεπῶς ἱερὰ πρόσωπα. Ἐπὶ τοῦ κηρυκείου τούτου ἐτίθετο κατὰ
τὰς ἐπιγραφὰς ἡ κοινὴ σφραγὶς τῶν Ἀμφικτιόνων.

18. Οἱ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως κατάλογοι τῶν ταμιῶν τῆς Ἀθηνᾶς μνημονεύουν
*δοκιμεῖα ἐν κιβωτίῳ σεσημασμένα τῇ δημοσίᾳ σφραγίδι*⁵. Ταῦτα ἦσαν δημόσια ἴσως
ἀποδεικτικὰ ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα ἀπετίθεντο εἰς τὸν Παρθενῶνα πρὸς φύλαξιν⁶.

Αἱ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαι περιπτώσεις χρήσεως τῆς δημοσίας σφραγίδος ἀποτε-
λοῦν μέρος μόνον τῆς ἐν τῷ ἀρχαίῳ κόσμῳ εὐρυτάτης ἐφαρμογῆς της, ὅσον μαν-
θάνομεν ἐκ φιλολογικῶν, ἐπιγραφικῶν καὶ ἄλλων πηγῶν. Εἰς τὴν πραγματικότητα
πλεῖσται περιπτώσεις διαφεύγουν ἡμᾶς λόγῳ τῆς ἐλλείψεως τῶν σχετικῶν μαρτυ-
ριῶν. Οὕτω π.χ. καὶ τὰ ἐκ παπύρου ἢ ἄλλης ὕλης πρωτότυπα τῶν ψηφισμάτων
καὶ νόμων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἡ ἀντιγραφή ἐπὶ τῶν στηλῶν, θὰ ἐσφραγίζοντο
ἴσως, πρὸς κύρωσιν, διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος, πρὸ τῆς καταθέσεώς των εἰς τὸ
δημόσιον ἀρχεῖον⁷. Ἐπίσης ἐλκυστική, ἀναπόδεικτος ὅμως δυστυχῶς, εἶναι καὶ ἡ
ὑπόθεσις, ὅτι ἐκ τῆς δημοσίας σφραγίδος ἐλαμβάνετο ἡ εἰδικὴ ἐκείνη σφραγὶς, ἡ
ὁποία ἐχρησίμευε διὰ τὴν κοπὴν τοῦ νομίσματος, τουλάχιστον κατὰ τοὺς παλαιο-
τέρους χρόνους, ὅταν ἐπὶ τοῦ νομίσματος εἰκονίζετο μόνον τὸ ἀπλοῦν ἔμβλημα
τῆς πόλεως⁸.

ΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟΝ ΕΜΒΛΗΜΑ

Ἐπὶ τῆς δημοσίας σφραγίδος εἰκονίζετο τὸ δημόσιον ἔμβλημα, τὸ ὁποῖον, ὡς
ἐλέγχθη, ἀπετυποῦτο ἐπὶ παντοειδῶν ἀντικειμένων πρὸς ἀναγνώρισιν τῆς προελεύ-
σεως κλπ. αὐτῶν.

1 7, 233.

2 ΠΛΟΥΤ. Βίος Νικίου 29.

3 ΑΙΔΙΑΝ. Ποικ. Ἰστ. Β, 9. Παρὰ ΠΛΟΥΤ. Β. Περικλ.
26 ἀντιστρόφως ἐκ συγχύσεως πιθανῶς.

4 COLLITZ, Samml. gr. dial. Inschr. II 2517 καὶ
2523.

5 IG II, 2 701 II (III), στ. 66 - 7, 703, στ. 16 - 7.

6 Βλ. ὁμως IG VII, 303, στ. 31 περὶ οὗ εἰς BCH
1882, σελ. 94.

7 Βλ. τὰς ἐπιγραφὰς ἐκ Πριήνης, H. v. GARTRINGEN,
Inscr. v. Priene 112 καὶ 113: *Γραμματεὺς ἀποδει-
χθεὶς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου... πεποίηται μὲν διπλὴν
τὴν τῶν δημοσίων γραμμάτων ἀναγραφὴν ἐν βυβλίνοις καὶ
δεγματίνοις τεύχεσιν.*

8 Περὶ μιᾶς τοιαύτης Ἀθηναϊκῆς σφραγίδος εὐρε-
θείσης ἐν Αἰγύπτῳ βλ. ΣΒΟΡΩΝΟΝ εἰς Corolla Nu-
mismatica, σελ. 285 κέ.

Εἰς τοῦτο ἐδίδοντο διάφορα ὀνόματα, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα μὲν γνωρίζομεν ἐξ ἀμέσων μαρτυριῶν, ἄλλα δὲ συνάγομεν ἐμμέσως.

Τὰ ἐξ ἀμέσων μαρτυριῶν γνωστὰ ὀνόματα διὰ τὸ δημόσιον ἔμβλημα εἶναι:

1) ΠΑΡΑΣΗΜΟΝ. Ἡ λέξις κατὰ κυριολεξίαν ἐδήλου παρατιθέμενον σημεῖον. Οὕτω παράσημον ἐλέγετο ἢ εἰς τὸ περιθώριον κειμένου σημειώσεις, παράσημα δὲ ἐκαλοῦντο καὶ τὰ κίβδηλα νομίσματα, διότι οἱ ἀργυραμοιβοὶ ἐσυνήθιζον νὰ χάρασσον σημεῖον τι παρὰ τὸν κύριον τύπον, πρὸς δήλωσιν τῆς φανυλότητος αὐτῶν. Ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ παρατιθέμενου σημείου προήλθεν ἡ ἐννοία τοῦ γνωρίσματος, τοῦ διακριτικοῦ. Οὕτως παράσημα ἐκαλοῦντο αἱ μορφαὶ ζῶον ἢ θεοῦ, αἱ ὁποῖαι ἐκόσμων τὰς πρῶρας τῶν πλοίων¹, τὰ διακριτικὰ τῆς ἐξουσίας², ὡς καὶ γενικώτερον πᾶν γνώρισμα εἰς συγκεκριμένην³ ἢ μεταφορικὴν ἐννοιαν⁴. Ἐκ τούτου ἔλαβε καὶ τὴν σημασίαν τοῦ διακριτικοῦ συμβόλου, τοῦ ἐμβλήματος τῆς πόλεως. Μὲ τὴν σημασίαν αὐτὴν ἀπαντῶμεν τὴν λέξιν πρῶτον εἰς τὸ χωρίον τοῦ ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ τοῦ ΚΑΡΥΣΤΙΟΥ (3ος αἰ. π. Χ.): *Ἐν δὲ Κραννῶνι τῆς Θετταλίας δύο φασὶν μόνον εἶναι κόρακας· διὸ καὶ ἐπὶ τῶν προξενιῶν τῶν ἀναγραφομένων τὸ παράσημον τῆς πόλεως, καθάπερ ἔστιν ἔθιμον πᾶσι προσπαρατιθέναι, ὑπογράφονται δύο κόρακες ἐφ' ἀμαξίου χαλκοῦ*⁵. Κατὰ τὸν Ἀντίγονον δηλαδή, αἱ προξενικαὶ στήλαι, αἱ ὁποῖαι, κατὰ συνήθειαν γενικὴν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του, εἰκόνιζον παράσημα πόλεων, εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Κραννῶνος παρίστων δύο κόρακας ἐπὶ χαλκοῦ ἀμαξίου. Τὸν τύπον τῆς ἀμάξης φερούσης ὑδρίαν, καὶ ἐνίοτε κόρακα, παρουσιάζουν τὰ πλεῖστα νομίσματα τῆς πόλεως⁶, ὡς εἶναι δὲ γνωστόν, τὸν κυριώτερον τύπον τῶν νομισμάτων τῶν πόλεων ἀποτελοῦν συνήθως αὐτὰ ταῦτα τὰ ἐμβλήματά των. Ἄρα, παράσημον καὶ δημόσιον ἔμβλημα δηλοῦν ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα.

Ἔτι σαφέστερον εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου χωρίου τοῦ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ⁷: *Οὔτε γὰρ φοῖνιξ, ὡς ἕτερα δένδρα, λίμναϊόν ἐστι καὶ φίλυδρον φυτόν, οὔτε Κορινθίους τι βάτραχοι προσήκουσιν, ὥστε σύμβολον ἢ παράσημον εἶναι τῆς πόλεως· ὥσπερ ἀμέλει Σελινόωντιοί ποτε χρυσοῦν σέλινον ἀναθεῖναι λέγονται καὶ Τενέδιοι τὸν πέλεκυν...* Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, σύμβολον καὶ παράσημον τῆς πόλεως εἶναι περίπου ταύτοσημα. Τὰ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου μνημονευόμενα παράσημα σέλινον καὶ πέλεκυς εἶναι γνωστοὶ νομισματικοὶ τύποι τοῦ Σελινόωντος καὶ τῆς Τενέδου. Τὸ παράσημον τοῦ Σελινόωντος ἀνήκει μάλιστα εἰς τὴν γνωστὴν τάξιν τῶν οὕτω καλουμένων «ὀμιλούντων ἐμβλημάτων» (Redende Warpen)⁸, ἐνῶ τὸ παράσημον τῆς Τενέδου εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ προξενικῆς στήλης εὐρεθείσης ἐν Ὀλυμπίᾳ⁹, συμφώνως πρὸς τὴν

1 ΠΡΑΞ. ΑΠΟΣΤ. κη': *Ἀνῆλθοντες ἐν πλοίοις...* παρὰ τὴν ἀποστολὴν Διοσκορίδους καὶ ΠΛΟΥΤ. 2, 162A.

2 ΠΛΟΥΤ. Ἀντων. 33: *Τὰ τῆς ἡγεμονίας παράσημα καταλιπὼν οἴκοι* βλ. καὶ ΑΘΗΝ. 514 A.

3 ΕΥΝΑΠ. σελ. 7: *Τὸ βασιλικὸν τῆς ἐσθῆτος παράσημον.*

4 ΝΙΚΟΣΤΡ. ἐν Ἀδῆλ. 1: *Εἰ τό... λαλεῖν ἦν τοῦ φρονήματος παράσημον.*

5 Ἰστορ. Παραδόξ. Συναγ. Περὶ τῶν προξενικῶν

στηλῶν τῶν φερούσων παράσημα πόλεων βλ. PERDRI-ZET, BCH 1896, σελ. 349 κέξ. καὶ MACDONALD, Coin Types, σελ. 65 κέξ.

6 ROGERS, Copper of Thessaly, σελ. 70-2.

7 Ἡθικά, 399 F, Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα.

8 Ὅπως εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους ἡ ἀρκτος τοῦ Βερολίνου καὶ τῆς Βέρνης (Bär - Berlin καὶ Bern), τὸ ἄνθος τῆς Φλωρεντίας (Flos - Florentia) κλπ.

9 Ausgrabungen zu Olympia, I, πίν. XXXI.

ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀντιγόνου συνήθειαν¹. Ἐξ ἄλλου παρὰ τῇ ΠΑΛΑΙΑ· ΔΙΑΘΗΚῃ ἡ λέξις δηλοῖ τὸ ἔμβλημα θεοῦ²: *Τούτους τε ἀπογραφομένους χαράσσεσθαι καὶ διὰ πυρὸς εἰς τὸ σῶμα παρασῆμψ Διονύσου κισσοφύλλῳ*.

2) ΣΥΜΒΟΛΟΝ. Τὸ ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο πρὸς δήλωσιν τοῦ δημοσίου ἐμβλήματος φαίνεται ἐκ τοῦ ἀνωτέρω χωρίου τοῦ Πλουτάρχου, μαρτυρεῖται δὲ καὶ ἄλλοθεν. Σύμβολον ἐκαλεῖτο ἡ γλυφὴ δακτυλιολίθου καὶ ὁ ἐξ αὐτῆς λαμβανόμενος τύπος ἢ εἰκὼν, ἐπειδὴ ταῦτα ἐχρησίμευον πρὸς ἀναγνώρισιν. Κατὰ τὸν ΠΛΑΥΤΟΝ³,

....*symbolum*

*expressam in cera ex anulo suam imaginem*⁴.

Εἶδομεν ὅμως ὅτι καὶ αἱ δημόσιαι σφραγίδες εἶχον τὴν μορφὴν δακτυλίων, κατ' ἀκολουθίαν ἄρα ἡ λέξις ἦτο ἐν χρήσει πρὸς δήλωσιν καὶ τῆς γλυφῆς αὐτῶν ἢ τοῦ ἐξ αὐτῆς λαμβανόμενου τύπου καὶ γενικώτερον τοῦ ἐμβλήματος τῆς πόλεως.

3) ΧΑΡΑΚΤΗΡ. Ἀρχικῶς ἡ λέξις εἶχεν ἐνεργητικὴν σημασίαν ἐδήλου δὲ τὸν χαρακτὴρ ἢ τὸ χαράσσον ἐργαλεῖον⁵. Ἀκολουθῶς ὅμως προσέλαβε παθητικὴν σημασίαν, ἐδήλου δὲ πᾶν χαρασσόμενον, ὡς π.χ. τὰ ἐπὶ τῶν στηλῶν γράμματα κλπ. Χαρακτήρ ἐκαλεῖτο ἡ γλυφὴ τοῦ σφραγιδολίθου καὶ ἐξ αὐτῆς φυσικὰ τὸ ἔμβλημα εἴτε ἀτόμου εἴτε πόλεως. Δημόσιον ἔμβλημα δηλοῖ ἡ λέξις εἰς ἐπιγραφὴν ἐκ Σηστοῦ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.⁶: ...*Τοῦ τε δήμου προελομένου νομίσματι χαλκίνῳ χρῆσθαι ἰδίῳ χάριν τοῦ νομειτέεσθαι τὸν τῆς πόλεως χαρακτήρα*, δηλαδή, κατὰ τὸν FRITZE⁷, ἡ πόλις ἠσθάνετο ἑαυτὴν εἰς θέσιν νὰ κόψῃ ἴδια νομίσματα, πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως διαδώσῃ τὸ ἔμβλημά της, τὸν «χαρακτήρα τῆς πόλεως».

4) ΣΗΜΑΝΤΡΟΝ. Κατὰ κυριολεξίαν ἐδήλου τὸ σημαινόμενον, τὸ σφραγιζόμενον, τὴν σφραγίδα. Οὕτω, παρ' ΗΣΥΧΙΟΥ, *σήμαντρον· σφραγίς*. Μὲ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν ἀπαντᾷ ἡ λέξις εἰς χωρίον τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ⁸: *Ἀνοίξαντες τὰ σήμαντρα, λαβόντας, ὅσων ἂν δέωνται, σημηνάμενους καταλιπεῖν*. Εἰς ἄλλο χωρίον τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, ἡ λέξις ἔχει πλέον τὴν σημασίαν τῆς ἀποτυπουμένης εἰκόνος, τοῦ ἐμβλήματος, καὶ δὴ τοῦ δημοσίου⁹: *Ἀνδράποδα σεσημασμένα τῷ δημοσίῳ σημάντρῳ*. (Ὅχι τοῦ ὀργάνου διὰ τοῦ ὁποίου ἐσφραγίζοντο οἱ δοῦλοι).

Εἰς τὰς ὡς ἄνω λέξεις δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν καὶ ἄλλας τινάς, τῶν ὁποίων τὴν χρῆσιν πρὸς δήλωσιν τοῦ δημοσίου ἐμβλήματος συνάγομεν ἐξ ἐμμέσων μόνον μαρτυριῶν. Τοιαῦται εἶναι αἱ λέξεις *σημα*, *σημεῖον* καὶ *ἐπίσημον* ἢ *ἐπίσημα*.

1) ΣΗΜΑ. Ἡ λέξις δηλοῖ κατὰ κυριολεξίαν τὸ σημεῖον, τὸ «σημάδι», διὰ τοῦ ὁποίου ἦτο δυνατόν νὰ ἀναγνωρισθῇ πρόσωπόν τι ἢ πρᾶγμα. Οὕτω, παρ' ΟΜΗΡΟΥ, *σημα* καλεῖται τὸ σημεῖον τὸ τεθὲν πρὸς ἀναγνώρισιν ἐπὶ τοῦ κλήρου τοῦ Αἴαντος¹⁰. Σήματα ἐπίσης ἐκλήθησαν αἱ γλυφαὶ τῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐν χρῆ-

¹ Περὶ τῆς ἀναθέσεως παρασήμου εἰς ἱερὰ, βλ. MACDONALD, ἔνθ' ἀν. σελ. 64 - 5.

² Μακκαβ. Β'. 29.

³ Pseud. 55 - 6.

⁴ Σύμβολον ὠνομάσθη καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ δακτύλιος.

⁵ IG II², 1408, στ. 12: *Χαρακτῆρες καὶ ἀκμονίσκοι*. βλ. KÖRTE, Hermes, 64, 1929 σελ. 72: Stempel

und Ambosse.

⁶ DITT. Orient. gr. inscr. sel. I, σελ. 537, ἀρ. 339.

⁷ Nomisma I, σελ.

⁸ Λακεδ. Πολ. 6, 4.

⁹ Περ. Πρῶσ. ἢ Πόρ. 4, 21.

¹⁰ Ἰλ. Ζ, 189.

σει σφραγίδων, αἱ ἀποτελοῦσαι τὰ προσωπικὰ ἐμβλήματα τῶν κατόχων των. Οὕτω εἰς τὰς Τραχινίας τοῦ ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ¹:

*Καὶ τῶν δ' ἀποίσεες σῆμ', ὃ κείνος εὐμαθὲς
σφραγίδος ἔρκει τῷδ' ἐπ' ὄμμα θήσεται.*

Εἶναι ἐπίσης γνωστοτάτη ἡ ἐπὶ ἀρχαϊκοῦ τινος ἰωνικοῦ νομίσματος φράσις: *Φάε-
νος ἐμὶ σῆμα*², ἀναφερομένη εἰς τὴν εἰκονιζομένην ἔλαφον, ἣτις ἀπετέλει τὸ ἐμ-
βλημα τοῦ Φάνους. Τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἔχει ἡ λέξις καὶ εἰς ἐπιγραφήν ἐπὶ ἀρχαϊ-
κοῦ σκαραβαίου: *Θέρσιός εἰμι σᾶμα, μὴ με ἄνοιγε*³. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίστα-
ται πιθανωτάτη ἡ χρῆσις τῆς λέξεως καὶ πρὸς δῆλωσιν τοῦ δημοσίου ἐμβλήματος.
Ἐξ ἄλλου ἡ λέξις *σῆμα* ἐδήλου καὶ τὸ ἐπὶ ἀσπίδος εἰκονιζόμενον προσωπικὸν ἐμ-
βλημα τοῦ ὀπλίτου:

*Ἐχει δι' ὑπέρφρον σῆμ' ἐπ' ἀσπίδος τόδε*⁴

συχνὰ ὅμως αἱ ἀσπίδες ἔφερον ἀντὶ τοῦ προσωπικοῦ ἐμβλήματος τοῦ ὀπλίτου τὸ
ἐμβλημα τῆς πόλεως, ὅπερ ἐπίσης θὰ ἐκαλεῖτο *σῆμα*⁵.

2) ΣΗΜΕΙΟΝ. Ἀντιστοιχεῖ σημασιολογικῶς ἀπολύτως πρὸς τὴν λέξιν *σῆμα*.
Μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐπὶ δακτυλιολίθου εἰκόνος ἀπαντῶμεν τὴν λέξιν π.χ. παρ'
ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΕΙ⁶:

*Οὐκ' ἔσθ' ὅπως ὁ δακτύλιος ἔσθ' οὕτοσί
οὐμός· τὸ γοῦν σημείον ἔτερον φαίνεται.*

καὶ ἐν ἐπιγραφαῖς⁷: *Σφραγὶς ... σημείον ἔχουσα τραγέλαφον*. Εἰς τὸν ΗΡΟΔΟΤΟΝ⁸,
δηλοῖ τὸ ἐπὶ τῆς ἀσπίδος προσωπικὸν ἐμβλημα τοῦ ὀπλίτου, ὅπως καὶ ἡ λέξις
σῆμα. Τέλος δηλοῖ γενικῶς τὸ ἐμβλημα, ὅπως παρὰ τῷ ΑἰΣΧΥΛῳ⁹: *Τρίαιναν ση-
μεῖον θεοῦ*.

3) ΕΠΙΣΗΜΟΝ, ΕΠΙΣΗΜΑ. Αἱ λέξεις προέρχονται ἐκ τοῦ ἐπιθέτου *ἐπίσημος*, δη-
λοῦντος τὸ φέρον παρὰστασιν, σημείον, πολύτιμον μέταλλον, τὸ κεκομμένον καὶ
κεχαραγμένον, ἀποτελοῦν δὲ πλέον οὕτω νόμισμα¹⁰. Ἐκ τούτου, ἐπίσημον καὶ ἐπί-
σημα ἐκλήθη ἡ ἐπὶ τοῦ νομίσματος παρὰστασις, ἡ ὁποία, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ἀρχικῶς
ἦτο αὐτὸ τοῦτο τὸ δημόσιον ἐμβλημα¹¹. Ἀλλὰ καὶ ἡ γλυφὴ τοῦ δακτυλιολίθου ἐν
Δηλιακαῖς ἐπιγραφαῖς καλεῖται ἐπίσημον: *Δακτύλιον χρυσοῦν σάρδιον, ἔχοντα ἐπί-
σημον Ἀπόλλωνα*¹². Ἐπίσημον καλεῖ ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ τὸ ἐμβλημα, τὸ ὁποῖον κατὰ

1 Στ. 614.

2 HEAD, Hist. num., σελ. 571 - 2.

3 SELTMAN, σελ. 27.

4 ΑΙΣΧ. Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβ. στ. 389.

5 ΞΕΝΟΦ. Ἑλλην. Ζ, 5, 20 (Τὸ ρόπαλον ἐπὶ τῶν
ἀσπίδων τῶν Θηβαίων). ΒΑΚΧΥΛ. Ἀποσπ. 11 (Ἡ τρί-
αινα ἐπὶ τῶν ἀσπίδων τῶν Μαντινέων).

6 Ἰλπ. 951 - 2.

7 IG XI, 2 162, στ. 48 καὶ ἀλλαχοῦ.

8 Α, 171 Σημήϊον.

9 Ἰκέτ. 218.

10 π.χ. ΗΡΟΔ. 9, 42: Χρυσὸς ἐπίσημος, κατ' ἀντίθε-
σιν πρὸς τὸν ἄσημον κλπ.

11 ΠΛΟΥΤ. Β. Θησ. 6: Τροϊζήνιοι... τρίαιναν ἐπίση-
μον ἔχουσι τοῦ νομίσματος. ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ παρὰ ΔΙΟΓ.
ΛΑΕΡΤ. 4, 45: Δραχμαί... Πάριαι, τῶν ἐπίσημα τράγος.
Ἡ τρίαινα ἦτο τὸ ἐμβλημα τῆς Τροϊζήνης καὶ ὁ τρά-
γος τῆς Πάρου.

12 SIG³ 588, 3 καὶ ἀλλαχοῦ.

τὸν νόμον ἔπρεπε νὰ ἐπικοσμή τὸ σκήπτρον παντὸς Βαβυλωνίου¹. Ἐπίσημον καὶ ἐπίσημα τέλος ἐκαλεῖτο ἀκόμη καὶ τὸ ἐπὶ τῆς ἀσπίδος ἔμβλημα ὀπλίτου², πρὸς δῆλωσιν τοῦ ὁποίου ἦσαν ἐξ ἴσου ἐν χρήσει, ὡς εἶδομεν, καὶ αἱ λέξεις σῆμα καὶ σημεῖον.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δηλοῦται σαφῶς, ὅτι αἱ πρὸς δῆλωσιν τοῦ δημοσίου ἐμβλήματος λέξεις (κατὰ τὸ πλεῖστον χρησιμοποιούμεναι καὶ πρὸς δῆλωσιν τῶν ἐμβλημάτων ἀτόμων) ἦσαν ἐξ ἀρχῆς συνδεδεμέναι εἴτε πρὸς τὰς σφραγίδας (ὅπως αἱ λέξεις σύμβολον, χαρακτήρ, σήμαντρον, σῆμα καὶ σημεῖον), εἴτε πρὸς τὰ συγγενῆ πρὸς αὐτὰς νομίσματα (ὅπως αἱ λέξεις παράσημον καὶ ἐπίσημον), γεγονὸς φυσικὸν προκειμένου περὶ λαοῦ πρακτικοῦ καὶ ἐμπορικοῦ ὡς ἦτο ὁ Ἑλληνικός. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἀρχαῖα, τὰ μεσαιωνικὰ καὶ νεώτερα ἐμβλήματα, ὡς ἔχοντα διάφορον προέλευσιν ἔσχον καὶ διάφορον τὴν ὀνοματολογίαν. Πράγματι ταῦτα, τὴν πρώτην ἀρχὴν λαβόντα ἐκ τῆς διακοσμήσεως τῆς πανοπλίας τῶν ἀρχόντων καὶ ἰδίως τοῦ θυρεοῦ πρὸς ἀναγνώρισιν τούτων κατὰ τὰς μάχας³, ἐκλήθησαν «Ὅπλα», Warpen, Armes, Coat-of Arms καὶ «Θυρεοί», Écus, Blasons. Βεβαίως καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, διεκοσμοῦντο αἱ ἀσπίδες τῶν ὀπλιτῶν δι' ἐμβλημάτων, ἀλλ' ἡ πρώτη ἐμφάνισις τούτων ἐπὶ τῶν ἀσπίδων εἶναι πολὺ νεώτερα τῆς πρώτης χρήσεως τῶν σφραγίδων, ἀναγομένη, κατὰ τὰς ἀγγειογραφίας, εἰς τὰ τέλη περίπου τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς⁴, ἐνῶ διακόσμησιν τῶν ἀσπίδων διὰ δημοσίων ἐμβλημάτων μανθάνομεν διὰ πρώτην φορὰν ἀπὸ τὸν ΒΑΚΧΥΛΙΔΗΝ, ἀκμάσαντα περὶ τὸ 470 π.Χ.⁵.

Πάντως, ὅπως ἐλέχθη ἀλλαχοῦ, αἱ δημόσιαι σφραγίδες ἐτέθησαν πιθανῶς εἰς ἐφαρμογὴν διὰ πρώτην φορὰν τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. συγχρόνως περίπου μὲ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ νομίσματος, μετὰ τοῦ ὁποίου συνεδέοντο διὰ τοῦ ἐπὶ ἀμφοτέρων εἰκονιζομένου δημοσίου ἐμβλήματος. Δι' ὃ καὶ ἡ ἔρευνα τῆς ὑπὸ τῶν πόλεων ἐκλογῆς τοῦ Α ἢ Β ἐμβλήματος ἔχει ἤδη ἀναληφθῆ ὑπὸ τῆς νομισματικῆς.

Ὅπως ἤδη ἐξετέθη εἰς προηγούμενον κεφάλαιον, αἱ πόλεις συχνὰ κατεῖχον περισσότερα τοῦ ἑνὸς ἐμβλήματα. Οἱ λόγοι τοῦ φαινομένου αὐτοῦ δὲν εἶναι γνωστοί. Συχνὰ ἐπίσης ἐσημειοῦτο μεταβολὴ τοῦ ἐμβλήματος, εἴτε λόγῳ πολιτικῶν ἢ ἄλλων μεταβολῶν, εἴτε λόγῳ τῆς ἐπικρατήσεως νέας λατρείας.

Τὸ δημόσιον ἔμβλημα δὲν περιορίσθη μόνον ἐπὶ τῶν δημοσίων σφραγίδων καὶ τῶν νομισμάτων. Ἀπαντῶμεν τοῦτο καὶ ἐπὶ χαλκῶν δικαστικῶν πινακίων⁶, ἐπὶ δικαστικῶν ψήφων⁷, ἐπὶ μολυβδίνων δημοσίων συμβόλων ἐν Ἀθήναις⁸, ἐπὶ

1 I, 195: Ἐπ' ἐκάστῳ δὲ σκήπτρῳ ἔπεστι πεποιημένον ἢ μῆλον ἢ ῥόδον ἢ κρίνον ἢ αἰετὸς ἢ ἄλλο τι· ἄνευ γὰρ ἐπισήμου οὐ σφί νόμος ἐστὶν εἶναι σκήπτρον.

2 ΕΥΡ. Φοῖν. 1107: Ἐπίσημ' ἔχων... ἐν μέσῳ σάκει. ΠΛΟΥΤ. Β. Ἀλκιβ. 16: Ἀσπίδος τε... ποίησιν οὐδὲν τῶν πατρίων ἔχονσαν.

3 G. DHAUCOURT - G. DURIGAULT, Le blason, σελ. 17-8.

4 LORIMER, The hoplite phalanx, BSA., 1947, σελ. 87. Κατὰ τὸν ΗΡΟΔΟΤΟΝ I, 171, ἡ διακόσμησις τῶν ἀσπίδων εἰσῆχθη ὑπὸ τῶν Καρῶν. Καίτοι διακό-

σμησις τῶν ἀσπίδων ἀπαντᾷ ἤδη ἐπὶ ἀγγείων τῆς Κρητομυκηναϊκῆς ἐποχῆς, πραγματικὰ ἐμβλήματα δὲν ἀπαντοῦν παρὰ μόνον κατὰ τὴν ὑστερογεωμετρικὴν ἐποχὴν.

5 Ἀποσπ. 41: Ποσειδάδιον ὡς | Μαντινέες τριόδοι χαλκοδαυδαλοῖσιν ὡς | ἀσπίσιν φορεῖντες | [ἀφ' ἱπποτρύφῳ πόλῳ].

6 Δι' ὧν ἐκλήρουντο οἱ δικασταί (Ἀθην. Πολ. 63-4)

7 ΣΒΟΡΩΝΟΣ Journ. Int. arch. num. 13, 1911, σελ. 121. Βλ. ΠΟΛΥΑ. Η. 17.

8 Ταῦτα ἐχρησίμευσαν διὰ τὴν ἀπόληψιν τοῦ δικαστικοῦ, βουλευτικοῦ ἢ ἐκκλησιαστικοῦ μισθοῦ, BENNDORF,

σταθμῶν¹, ἐπὶ λαβῶν ἀμφορέων ἐμπορίου², ἐπὶ στηλῶν προξενίας³, ἐνίοτε μάλιστα ἀφιερῶτο ὑπὸ τῶν πόλεων αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐκ πολυτίμου ἢ ἄλλης ὕλης κατασκευασμένον δημόσιον ἔμβλημα εἰς μεγάλα ἱερά⁴, τιθεμένης οὕτω τρόπον τινὰ τῆς πόλεως ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς θεότητος.

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

Ἡ ἐπέκτασις καὶ παντοδυναμία τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀρχαίας πόλεως εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ταχεῖαν ἐξάπλωσιν τῆς δημοσίας σφραγίδος καὶ ποικίλην ἐφαρμογὴν αὐτῆς. Ἡ ὑπὸ τῆς Μακεδονικῆς ὁμῶς κυριαρχίας δημιουργία μεγάλων καὶ ἰσχυρῶν μοναρχιῶν εἶχεν ὡς συνέπειαν τὴν βαθμιαίαν παρακμὴν τῶν πόλεων, ἐνσωματουμένων εἰς αὐτάς καὶ συντριβομένων κατὰ τοὺς ἀδιαλείπτους μεταξὺ τούτων πολέμους. Κατὰ τὴν ἐποχὴν λοιπὸν αὐτήν, καθ' ἣν αἱ μοναρχίαι ἀποτελοῦν πλέον τὸ ἐπίκεντρον τῆς πολιτικῆς δραστηριότητος εἰς τὰς Ἑλληνικὰς χώρας, ἔρχεται εἰς πρώτην μοῖραν ἀντὶ τῆς δημοσίας σφραγίδος, ὁ βασιλικὸς δακτύλιος. Οὗτος ἔφερε τὸ ἔμβλημα τοῦ μονάρχου ἢ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ καὶ ἦτο ἐμπεπιστευμένος εἰς ἀνώτατον ὑπάλληλον τῆς μοναρχίας⁵. Χάριν ἀπλοῦ παραδείγματος ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα ὅτι ὁ Φίλιππος Ε' ἀποστέλλει κατὰ τινὰ ἐπιγραφὴν πρέσβυν εἰς τὴν Νίσυρον, φέροντα *γράμματα... καὶ σφραγίδα τὴν βασιλέως*⁶. Ὁ Σέλευκος Νικάτωρ εἶχε, κατὰ τὸν ΚΛΗΜΕΝΤΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, ὡς γλυφὴν τοῦ δακτυλίου του τὴν ἄγκυραν⁷, ἢ ὁποῖα ἀπετέλεσε τὸν τύπον ἢ σύμβολον πολλῶν νομισμάτων τῶν Σελευκιδῶν⁸. Ὁ ἀετός, «οἰκόσημον» τῶν Πτολεμαίων, κοσμεῖ τὰ νομίσματά των⁹.

Ἐν τούτοις, πολλὰ ἀπὸ τὰς περιπτώσεις χρήσεως δημοσίας σφραγίδος, ἐκ τῶν μνημονευθεισῶν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην, προέρχονται ἐκ τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ἐξ ἄλλου ἐπὶ νομισμάτων βασιλικῶν ἐκδόσεων τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς παρατηροῦμεν ἐνίοτε σύμβολα εἰς τὸ πεδῖον τῶν νομισμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν ἀποτελοῦν ἔμβληματα ἀρχόντων, ὅπως συνήθως, ἀλλ' ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ γνωστὰ ἔμβληματα τῶν πόλεων ὅπου ταῦτα ἐκόπησαν¹⁰.

Beitr. zur Kenntnis des attischen Theaters.

1 DAREMBERG - SAGLIO, ἐν λ. pondus.

2 NILSSON, Timbres amphoriques de Lindos εἰς Exploration Arch. de Rhodes, V καὶ CANTACUZÈNE, Dacia, 3-4, σελ. 614.

3 Βλ. ἀν. σελ. 16. Πλὴν τῶν Τενεδίων καὶ Σελινουντίων, ἀνέθηκον εἰς τοὺς Δελφοὺς: τὸ Μεταπόντιον χρυσὸν στάχυν (ΣΤΡΑΒ. Γ', 264), οἱ Ἀμπελιῶται τῆς Κυρηναϊκῆς καυλὸν σιλφίου (ΣΧΟΛ. ΑΡΙΣΤΟΦ. Πλοῦτ. 925) καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Κρητικῆς Ἑλύρου αἶγα (ΠΑΥΣ. Χ, 16, 3).

4 ΠΛΟΥΤ. Ἡθικ. 399 F, βλ. σελ. 16.

5 Κατὰ τὴν ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου ἐκστρατεῖαν τοῦ ὁ Φίλιππος Β' καθιστᾷ τὸν υἱὸν του Ἀλέξανδρον κύριον τῶν πραγμάτων καὶ τῆς σφραγίδος (ΠΛΟΥΤ. Β' Ἀλεξ. 9). Εἰς ἐπιγραφὴν ἐκ Σάμου τοῦ 2ου αἰ. π. Χ.: *Βασίλειος Ἀτταλός... Φιλοποίμενα Ἀνδρονίκου, τὸν στρατη-*

γὸν καὶ ἐπὶ τῆς σφραγίδος... IG Rom 4, 1712. Εἰς τὴν Ἀνατολήν ἐσυνηθίζετο ἀπὸ παλαιωτάτων χρόνων, ΠΑΛ. ΔΙΑΘ. Γένεσ. I, 41, 41 κέ.: *Εἶπε δὲ Φαραὼ τῷ Ἰωσήφ. Ἰδοὺ καθίστημί σε σήμερον ἐπὶ πάσῃ γῇ Αἰγύπτου: Καὶ περιελόμενος Φαραὼ τὸν δακτύλιον ἀπὸ τῆς χειρὸς αὐτοῦ περιέθηκεν αὐτὸν ἐπὶ τὴν χεῖρα Ἰωσήφ. Καὶ Α. ERMAN παρὰ H. ERMAN, Arch. Papyrusf. I, 71 (Ἐπὶ τοιχογραφίας ἐκ τάφου τῶν Θηβῶν τῆς Αἰγύπτου περὶ τὸ 1400 π. Χ.).*

6 SYLL.³ 572, στ. 15.

7 Παιδαγ. 3, 11.

8 Βλ. Brit. Mus. Cat. Seleucid Coins.

9 REGLING, Die antiken Münzen Nach A. V. SALLET, σελ. 59.

10 Βλ. π. χ. NEWELL, Coins of Western Seleucid Mints.

Εἶδομεν ἄνωτέρω¹, ὅτι κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ἀντίγραφα ποικίλων πράξεων κατετίθεντο εἰς τὰ ἀρχεῖα τῶν πόλεων καὶ ἐσφραγίζοντο ἐκεῖ διὰ τῆς δημοσίας σφραγίδος. Ὁ ΣΤΡΑΒΩΝ πάλιν ἀναφέρει (κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου), ὅτι οἱ Λοκροὶ Ὀζόλαι εἶχον ἐπὶ τῇ δημοσίᾳ σφραγίδι τὸν ἔσπερον ἀστέρα ἐγκεχαραγμένον².

Ἐφ' ὅσον λοιπὸν διετηροῦντο οἱ θεσμοὶ τῆς πόλεως, ὅσονδῆποτε ἐκφυλισμένοι, ὑφίστατο καὶ ἡ δημοσία σφραγίς. Ἡ ἐξαφάνισις τῶν δημοσίων σφραγίδων θὰ ἐπῆλθεν εἰς τὰ τέλη τῆς ἀρχαιότητος συνεπεῖα τοῦ ἐκφυλισμοῦ καὶ τέλος τοῦ θανάτου τῶν παλαιῶν πολιτικῶν θεσμῶν.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΠΥΡ. ΔΟΝΤΑΣ

1 Σελ. 18.

2 ΙΧ, 3, 416.